

Univerzita Palackého v Olomouci
Katedra psychologie Filozofické Fakulty

**ROLE RODINNÉ KOMUNIKACE V PROCESU
SEZNAMOVÁNÍ SE PŘEDŠKOLNÍHO DÍTĚTE
S TÉMATEM SMRTI**

**The Role of Family Communication in the Process of Familiarization with
the Theme of Death in Preschool Children**

Magisterská diplomová práce

Autor: Karolína Zedníková
Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Olomouc

2015

„Nejčastější rozpaky vznikají z obavy, že bychom mohli říct dítěti příliš mnoho a příliš brzy. Tento strach je samozřejmě zbytečný, protože dítě přijímá pouze informace, které jsou jeho věku a duševnímu obzoru přístupné a srozumitelné, všechno ostatní okamžitě pustí ze zřetele. Spíš bychom se měli snažit o to, abychom toho dítěti neřekli příliš málo a příliš pozdě.“

M. Rašková

Prohlašuji, že jsem svou diplomovou práci na téma *Role rodinné komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti* vypracovala samostatně a všechny použité prameny jsem řádně citovala a uvedla v seznamu literatury.

V Olomouci 31.března 2015

.....

Ráda bych na tomto místě poděkovala všem, kteří mě v mém úsilí podpořili.

Děkuji PhDr. Olze Pechové, Ph.D. za odborné vedení mé práce, cenné rady a vstřícný přístup.

Děkuji všem rodinným centrům, která mi byla nápomocna při hledání respondentů a to především PhDr. Petře Tenglerové z RC Heřmánek a Klaudivii Urbanové.

Děkuji všem rodičům, kteří mi věnovali svůj čas a umožnili mi tak nahlédnout do jejich rodin.

Děkuji svým nejbližším, kteří stáli a stojí za mnou.

Obsah

Úvod	7
TEORETICKÁ ČÁST	8
1. Uchopení smrti ve společnosti	8
2. Uchopení smrti jednotlivcem	10
2.1 Koncept smrti.....	10
2.2 Vývoj objektivního konceptu smrti	11
2.2.1 Novorozenec, kojeneček a batole.....	11
2.2.2 Předškolní věk	12
2.2.3 Školní věk.....	14
2.2.4 Puberta a adolescence.....	15
2.3 Vývoj subjektivního konceptu smrti	16
3. Kontakt dítěte se smrtí.....	19
3.1 Smrt jako součást životního cyklu v přírodě	19
3.2 Smrt domácího zvířete	20
3.3 Smrt prezentovaná v masmédiích	21
3.4 Smrt blízkého člověka.....	24
3.4.1 Přítomnost dítěte na pohřbu	25
3.5 Další situace kontaktu dítěte se smrtí	25
4. Komunikace v rodině	27
4.1 Vymezení základních pojmů	27
4.2 Komunikace v rodině s umírajícím členem	28
4.2.1 Proces umírání jednoho z rodičů.....	28
4.2.2 Smrt jednoho z rodičů	31
4.2.3 Proces umírání dítěte.....	33
4.3 Komunikace v rodině se zdravými členy.....	34
4.3.1 Využití dětských knih v rodinné komunikaci	37
PRAKTICKÁ ČÁST	40
5. Výzkumný problém, cíle práce a výzkumné otázky	40
6. Popis zvoleného metodologického rámce a metod.....	41
6.1 Zvolený typ výzkumu	41
6.2 Zvolená metoda sběru dat	41
6.3 Proces získávání a zpracování dat.....	42

6.4 Etické problémy a způsob jejich řešení	43
7. Charakteristika zkoumaného souboru	44
8. Výsledky	46
8.1 Situace rodinného tématického rozhovoru	46
8.1.1 Přítomnost tématu smrti v rodinném rozhovoru a jeho frekvence	46
8.1.2 Komunikační partner dítěte	47
8.1.3 Podněty dětských tématických poznámek.....	47
8.1.4 Tématický rozhovor s dítětem mimo rodinu	49
8.2 Osoba dítěte	50
8.2.1 Emoce dítěte projevované v tématickém rozhovoru	50
8.2.2 Obsah dětských tématických poznámek	51
8.2.3 Projekce smrti do kresby a hry	52
8.2.4 Role ostatních dětí v rodině.....	53
8.3 Osoba rodiče	53
8.3.1 Role smrti v životě rodiče	53
8.3.3 Emoce rodiče projevované v tématickém rozhovoru	55
8.3.4 Odpovědi na dětské tématické poznámky	55
8.3.5 Seznamování dítěte s úmrtím blízké osoby.....	57
8.3.6 Zásady vedení tématického rozhovoru.....	58
9. Odpovědi na výzkumné otázky	60
10. Diskuze.....	63
10.1 Výzkumný soubor.....	63
10.2 Použitá metoda.....	64
10.3 Interpretace získaných dat	65
10.4 Aplikace výsledků výzkumu a výhledy do budoucna	68
11. Závěry	70
12. Souhrn	71
12.1 Teoretická část	71
12.2 Praktická část	72
Seznam použitých zdrojů a literatury	74
Seznam příloh	

Úvod

Ve své práci se věnuji tématu, které je „tím mým“ již od dětství.

Myšlenka na smrt byla od mala mou součástí. Přes den se schovávala v mém stínu, před spaním mě dohnala u postele a plnila pokoj obavami. Když jsem rostla, zůstávala u mne, ale neukazovala se tak často, jako by se zalekla toho, že už nejsem malé dítě. Přesto mě někdy přepadla s intenzitou, jež bořila mou tvář do polštáře stejně hluboko, jako tehdy.

Protože se dny zdají delší než prospané noci, musím říct, že mi vlastně dělala tahle představa smrti službu. Jako by mi to, že jsem vnímala konečnost života, dávalo možnost jej víc ocenit. Všimla jsem si všech krásných – zdánlivě nepodstatných – věcí a zalévala mě posvátná radost.

Vědoma si šílené propasti mezi těmito dvěma stavy – nekonečného strachu a všeobjímajícího nadšení – jsem se rozhodla nechodit kolem smrti po špičkách a nesytit ji dál svou úzkostí. Přestala jsem se vyhýbat myšlence na ni a začala jsem o ní mluvit se svými blízkými, konfrontovat se s ní v knihách. Necítím se již tolik zranitelná. A i když si mě někdy pozve na malé rendez-vous před spaním, většinu času mi ukazuje, jak fajn je být na světě.

Co z toho vyplývá? Téma smrti může zaměstnávat mysl i malého dítěte. Pokud zůstane nepovšimnuto, začíná nabývat na síle. Proto bych svou práci ráda nahlédla do specifik dětského vnímání a prožívání smrti, kde celé budoucí vztahování se ke smrti začíná. Hlubková rešerše v dané oblasti mě zavedla k faktoru komunikace, který dosud nebyl dostatečně výzkumně zmapován. Protože navazuji na svou postupovou práci *Komunikace o smrti v rodině*, dostává se mi možnosti neopakovat její tehdejší limity a zaměřit se na bílá místa mých minulých snah (Zedníková, 2013).

V teoretické části postupuji od obecného vymezení konceptu smrti a jeho vývoje, přes situace, ve kterých se dítě může se smrtí konfrontovat, až ke specifikům tématického rozhovoru. Cílem mé práce je zjistit, jakou roli hraje rodinná komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti.

TEORETICKÁ ČÁST

1. Uchopení smrti ve společnosti

Téma smrti bylo vždy podnětem intenzivně zaměřujícím lidskou mysl. Atraktivita základních existenciál, mezi které smrt patří, je jistě dána i nemožností najít jejich jediné, všeobecně správné, uchopení. Jednotlivá historická období si hledají vlastní odpovědi, chápou smrt podle svých dobových měřítek a na základě toho se chovají k lidem umírajícím. Dle E. Kübler-Rossové (1993) se ale potřeby nemocných a umírajících nemění, mění se jen schopnost druhých vycházet jim vstříc.

V poslední době se mluví o celospolečenské tabuizaci smrti. O jejím vytlačení z přímé zkušenosti člověka. Dochází tak ke srovnávání s dobou minulou, kde schopnost pečovat o umírajícího doma, přecházela z generace na generaci. Dřívější rituál domácího umírání poskytoval oporu, útěchu a dopřával prostor pro vyrovnání se se smrtí. O smrti se běžně mluvilo, do styku s ní přicházeli děti i dospělí (Kisvetrová & Kutnohorská, 2010).

Dnes je smrt v běžné mezilidské komunikaci ale zahalena do oblaku odmítavých postojů. Hovoří se o její komercializaci a institucionalizaci – smrt se stala obchodem a zavřela se do nemocnic a sanatorií (Kisvetrová & Kutnohorská, 2010; Preissová, 2011). Číslo průzkumu agentury STEM/MARK z roku 2013 hovoří jasně: téměř 60 procent lidí v Česku zemře v nemocnici, asi 20 procent doma a zbytek zejména v zařízeních pro seniory. 78 procent lidí by si však přálo umírat v domácím prostředí (Kasl, 2014a). S. Ščeponcová (2013) nevidí největší úskalí v tabuizaci smrti, ale v jejím odlidštění. Smrt se stala mediálně vděčným tématem – v románech a filmech je téměř nezbytnou dekorací cynicky zdeformovanou v banální epizodu (Pěšínková, 2008).

Přes výše popsany – převážně odmítající – postoj společnosti ke smrti a umírání, se dnes začínají objevovat snahy navrátit smrt takzvaně „do života“. Téma můžeme zaznamenat v odborných, laických i populárních diskuzích (Raudenská, Javůrková, 2011). Rovněž se můžeme setkat s projekty cílenými na běžnou populaci, jež se nebojí téma smrti otevírat. S rozvojem informačních technologií je sdílení mezi lidmi víc než snadné. V zahraničí to je např.: *Final Fling*, *Dying Matters* nebo *Before I die*. Poslední zmíněný projekt je založený na sdílení snů a přání na veřejných místech, což podle jeho autorky pomáhá zkrášlovat nejen místa kolem sebe, ale učí nás to žít lepší životy. Tabule tohoto projektu se objevily již i v České Republice (Chang, 2012). U nás je ale aktuálnější aplikace *Mojesmrt.cz*, která je projektem hospicového občanského sdružení *Cesta domů*. Cílovou skupinou jsou mladí od 15

do 30 let, u nichž je cílem rozpoutání diskuze na téma umírání prostřednictvím šíření seznamů posledních přání (Kasl, 2014b).

Na aktuální problém tzv. pohřbů bez obřadu (zesnulý je zpopelněn bez jakéhokoliv oficiálního pietního aktu a urna je odevzdána pozůstalým), který otevírá otázku absence důležitého rodinného vyrovnávacího rituálu, reaguje zase organizace *Ke kořenům*, která přináší příjemnou alternativu typickému poslednímu rozloučení (Krejčík, Rakušanová, 2003; Jiříčka, 2014)¹. A to jsem se jen letmo dotkla hospicové péče, jejíž síť kamenných a mobilních hospiců se stále pomalu rozšiřuje. Snaží se tak reflektovat nevyslyšenou potřebu lidí umřít jinde než v nemocnici, nejlépe doma. Významná je také existence svépomocných skupin, jako např. *Dlouhá cesta* (Alföldi Šperkerová, 2014).

Přesto, že jsme si zvykli tančit na velké oslavě života s mottem „nebýt morbidní nebo smutní“, pokusme se alespoň si povšimnout výše poznamenaných snah, které se smrt znovu snaží brát jako přirozenou součást života.

¹ Někdy ale může být pohřeb bez obřadu přáním zesnulého, což se jen pozůstalá rodina snaží respektovat. Existence jejich individuálního rituálu pak v obecných statistikách zaznamenána není.

2. Uchopení smrti jednotlivcem

To, že je téma smrti záležitostí celospolečenskou, jsme si ukázali již v minulé kapitole. Dokonce je známo, že se vyspělost národa pozná podle jeho vztahu k mrtvým (Krejčík & Rakušanová, 2003). Přesto, atmosféra společnosti může vypovídat jen málo o tom, jak smrt prožívají jednotliví lidé v ní.

2.1 Koncept smrti

Co si člověk vůbec pod pojmem *smrt* může představovat? První definicí, která se objeví po zadání hesla do vyhledávače, je: „*Smrt, úmrtí, skon, je zastavení životních funkcí v organismu spojené s nevratnými změnami, které obnovení životních funkcí znemožňují.*“ (Wikipedie, 2014). Jako každá definice je i tato okleštěná od emocí a jedinečných postřehů, bez kterých by pro mnohé z nás nebyl konečný obraz kompletní.

G. Cicirelli (2001, in Loučka, 2009) v této souvislosti vymezuje **subjektivní a objektivní koncept smrti**. Pod objektivním konceptem si můžeme zjednodušeně představit třeba zmíněnou definici – jedná se o soubor charakteristik, kterými se smrt bezpodmínečně vyznačuje (tedy např. to, že je ukončením všech životních funkcí). Mentální uchopení těchto komponent je u všech dospělých jedinců stejné. Subjektivní koncept smrti je oproti tomu plný právě výše popsaných emocí, individuálních významů a jedinečných představ každého člověka. I. Maruščáková (2006) popisuje, jak se oba koncepty budují v průběhu dětství společně. Nicméně dotvoření složitějšího a stabilnějšího konceptu smrti na subjektivní rovině je možné až po pochopení objektivních komponent.

Je zřejmé, že je to právě objektivní koncept smrti, který je pro svou jasnou definici častějším námětem výzkumných studií. Jeho složky jsou definovány takto:

- **Univerzalita** (*universality*) – všechny živé bytosti musí zemřít (Speece & Brent, 1984). I. Maruščáková (2006) zde vyzdvihuje aspekt *osobní smrtelnosti*, který je z komponenty univerzality nejobtížněji chápatelný. Jedná se o přijetí faktu, že nezemřou jen všechny ostatní živé bytosti, ale také já.
- **Nevratnost** (*irreversibility, irrevocability*) – fyzické tělo zemřelé osoby již nemůže znovu ožít. Smrt je konečným, permanentním stavem. Důraz na fyzické tělo je zde velmi důležitý – definice tak nevyvrací individuální víru v posmrtný život duše, jež sytí subjektivní koncept některých lidí (Cotton & Range, 1990; Maruščáková, 2006). Někteří autoři v této souvislosti přidávají komponentu **pokračování života mimo tělo**

(*noncorporal continuation*), která pod sebou zaštiťuje právě tato spirituální přesvědčení (Speece & Brent, 1984).

- **Nefunkčnost** (*nonfunctionality*) – zastavení všech tělesných funkcí po smrti. Tato komponenta je podrobněji chápána jako integrace imobility (pohybová inaktivita), nefunkčnosti (absence tělesných funkcí) a insenzitivity (absence mentálních a smyslových funkcí) (Cotton & Range, 1990).
- **Příčinnost** (*causality*) – realistické pochopení příčin smrti. Nejdéle dítěti trvá uchopit biologickou závislost narození – růst – stárnutí – smrt (Maruščáková, 2006).
- **Nevyhnutelnost** (*inevitability*) – neexistence ničeho, co by mohlo člověka uchránit před smrtí (Hunter & Smith, 2008).

Postupné uchopování výše zmíněných komponent a tvorba objektivního konceptu smrti je úkolem každého člověka. V následující kapitole si ukážeme vývojové zákonitosti jeho plného dosažení.

2.2 Vývoj objektivního konceptu smrti

Existuje mnoho textů vyjadřujících se k věkovým specifikům vnímání smrti dítětem. Musíme si uvědomit, že se ale – zvláště v útlém věku dítěte – jedná převážně o domněnky pozorovatele, který má k prožívání dítěte jen malý přístup. Právě proto se setkáváme s mnoha odlišnostmi v názorech jednotlivých autorů. Předtím, než však zde budu jejich syntézu prezentovat, dovoluji se na chvíli zastavit u její důležitosti. Protože je má práce zaměřená na komunikaci o smrti v rodině, považuji za stěžejní doporučit rodičům se s těmito informacemi seznámit. Jednou z hlavních rad prezentovaných v tématických kapitolách níže totiž je: *nemluvit za stupněm dětského porozumění* (Papadatou & Papadatos, 1991). Dítě smrt na rozdílných věkových úrovních chápe jinak. Komunikace o tomto tématu bude snažší, pokud si bude rodič informací o obecném vývoji konceptu smrti vědom.

2.2.1 Novorozenec, kojeneček a batole

Většina autorů se k objektivnímu pojetí smrti u takto malého dítěte nevyjadřuje (Kantorková, 2007; Mlčoch, 2009). Možným důvodem je předpoklad určitého kognitivního vývoje dítěte k pochopení základních komponent smrti. Prožívání dítěte je ale v období do dvou let uskutečňováno převážně na afektivní úrovni (Maruščáková, 2006). První analogií smrti je proto pro dítě tzv. *separační úzkost*, jež je patrná kolem 7. měsíce věku. Jejím základem je specifický vztah k jedné osobě, zpravidla k matce. V momentě jakéhokoliv

odloučení² od této pečující osoby prožívá dítě takové emoce úzkosti a strachu, jako by se jednalo o úplnou ztrátu (Langmeier & Krejčířová, 2006; Linhartová, 2012; Loučka, 2008).

B. Colorosová (2008, in Jansa, 2011) potvrzuje emoční zúčastněnost dítěte v otázkách ztráty svou glosou, že i batolata mohou smutnit, když v rodině zemře pejsek. Nemají dle ní ještě představu smrti, ale vnímají citovost, emoční ladění celé rodiny (Linhartová, 2012; Mlčoch, 2009).

Později získává batole informace o světě vlastní zkušeností. Vidí uschlé listí, mrtvý hmyz i domácí zvířata, mizející prarodiče a nekonečné řady hřbitovních náhrobků (Rašková, 2007; Yalom, 2008). Ani tyto záblesky smrtelnosti však nevnímá v jejich plné šíři – jak je možno vidět z tohoto příkladu:

Kastenbaum a Aisenbergová (1972, in Yalom, 2006) nám předkládají svá pozorování osmnáctiměsíčního chlapce, který byl šokován, když na zahradě objevil mrtvého ptáka. Když o pár týdnů později našel dalšího, sebral ho a naléhal prostřednictvím imitace ptačího letu, aby jej rodiče umístili zpátky na větev. I když z ní ptáček spadl, nepřestal chlapec naléhat. Podobná situace nastala se spadlým listem, který se chlapec pokoušel na strom umístit sám.

2.2.2 Předškolní věk

Protože je to právě věk, ze kterého se nejčastěji usuzuje na stupeň vývoje konceptu smrti, uvedeme si nyní některá vývojová specifika předškolního období, která nám budou vodítkem k pochopení obrazu smrti takto starého dítěte (Maruščáková, 2006). Tato kostra umožňuje rozčlenit text tak, aby byl – i přes množství autorů, jež se k tématu vyjadřují – přehledný a pochopitelný³. Prvním podstatným zastavením je popis speciálních fenoménů předškolního *názorného, intuitivního myšlení*. **Myšlení** předškolního dítěte je:

- antropomorfní – neboli polidšťující. Dítě je přesvědčené, že vše je živé – mraky, květiny, auta (Papadatou & Papadatos, 1991). Již tato první premisa na první pohled vylučuje pochopení rozdílu mezi živým a mrtvým.
- magické – tedy dovolující měnit fakta podle vlastního přání. Dítě věří v existenci speciálních schopností (které jsou mimo jiné velmi silně podporovány nesčetnými pohádkovými výjevy). Je tak upevňováno ve své představě reverzibility a vyhnutelnosti smrti. A právě myšlenka vlastní omnipotence může některé předškoláky následně děsit – dítě, které je nazlobené na svého rodiče si na chvíli přeje, „aby táta umřel“ – což

² Za každodenní odloučení od matky bychom mohli považovat také spánek. Popsané negativní emoce se tak v některých případech mohou objevit v momentě, kdy jde dítě do postele (Piktorová, 2011).

³ A navíc dovoluje popsat předškolní období (vzhledem k zaměřenosti celé práce) podrobněji.

znamená pouze „aby odešel a na malou chvíli se ztratil někam, kde mi nemůže nic zakazovat“. Pokud se to potom ale opravdu stane, cítí za jeho smrt zodpovědnost. Výzvou nejednoho autora je proto ujistit dítě, že smrt rodiče nezavinilo (DiGiulio & Kranzová, 1997; Langmeier & Krejčířová, 2006; Papadatou & Papadatos, 1991).

E.H.Erikson (2012) popisuje případ tříletého chlapce, jemuž byly po smrti babičky nesprávně diagnostikovány epileptické záchvaty. Precipitujícím faktorem těchto jeho rozrušení byly stimuly spojené se smrtí (když babička zemřela nebo když nechtěně v ruce rozmáčknul motýla). V intenzivní psychoterapii se ukázalo, že se chlapec vinil za smrt babičky a bál se, že když někomu ublížil, tak si také zaslouží zemřít po podobném záchvatu jako měla babička.

- prelogické – tedy nepostupující podle logických kroků. Závěry, které děti tohoto věku provedou, jsou plně závislé na jejich názoru. Smrtelně nemocné dítě si tak může myslet, že mu lékaři provádí léčbu ne proto, že je nemocné, ale proto, že zlobilo (Langmeier & Krejčířová, 2006; Papadatou & Papadatos, 1991). Znovu zde apeluji na nutnost ujištění dítěte popírající jeho vlastní přispění ke vzniku nemoci.
- artificialistické – téměř vše je chápáno jako vytvořené někým pro dítě. D. Papadatou a C. Papadatos (1991) popisují ve svém díle představu předškoláka o existenci továren, ve kterých se vyrábí děti. Lidé mohou být opraveni jako hračky. Je jasné, že zde není prostor pro smrt.
- nekomplexní a útržkovité. Dítě preferuje nápadné vlastnosti vnímaného objektu a ty podněty, které by mohly uspokojit jeho potřeby. Zmíněnou nekomplexnost můžeme vidět ve výpovědi této tříleté holčičky:

„Byl tu včera zloděj, víš? Zloděje zabiju a on uteče.“ Na dotaz, jak může utéct, když je zabítý, vysvětluje s naprostou samozřejmostí: „No zabijeme mu jen hlavu a ruce, nohy mu nezabijeme.“ (Langmeier & Krejčířová, 2006, s. 92).

Okolo 4. roku si dítě představuje smrt jako dočasný odchod (Kantorková, 2007; Linhartová, 2012). C. Willis (2002) je přesvědčená o vlivu předškolního zařízení na dětské reverzibilní vnímání smrti. Dítě si dle ní osvojí vzorec, ve kterém rodič ráno odchází a odpoledne se vrací. Ten může později aplikovat na smrt babičky, kterou přirovnává k odchodu očekávajíc její brzký návrat. Nezřídka bývá dítě ve svém obrazu ze strany rodičů podporováno užíváním metafor jako např. „odešla, zesnula, opustila nás“. Dochází tak ke znesnadňování pochopení smrti.

Hlavní činností dítěte předškolního věku je **hra**. Jak lze toto využít ve spojitosti s prožíváním tématu smrti? Langmeier a Krejčířová (2006) popisují, jak právě hra pomáhá dítěti překonat události, které neumí pochopit rozumem. Na podobném principu je založena také kresba. Na nárůst tématické hry u předškoláků upozorňuje R. Fulghum (1995), který ji v tomto období považuje za „naprosto normální“. Spojuje ji s fantazijním světem dítěte, kde smrt není nezvratná.

Když je typickou činností dítěte předškolního věku hra, tak je jeho charakteristickou vlastností **zvídavost**, tvrdí M. Rašková (2007). Asi desetinu všech slovních projevů předškoláka tvoří otázky. E. Muroňová (2008) popisuje u pětiletých tzv. *badatelskou touhu*, kterou se snaží pochopit, co to znamená být mrtvý. Nejsou nijak omezené ostychem ani odporem. Necháávají si objasňovat procesy rozkladu a bez rozpaků, známek lítosti a úcty k mrtvému člověku se ptají na detaily o „mrtvole“.

Podstatný skok můžeme u předškolního dítěte zaznamenat také v rozvoji **prosociálního chování**. Dokáže projevit empatii a zkouší pomoci tomu, kdo je momentálně v nesnázích. Příliš silné emoci druhého však může dítě podlehnout. Na tomto místě mě napadají dvě důležité věci, které si mohou zdánlivě protirečit – při bližším prozkoumání však jen blíže dokreslují výše zmíněné. Blumenthal-Barby et al. (1987) hovoří o požadavku „*být opravdový*“ v momentě, kdy pečují o umírajícího. Zde bych poněkud rozšířila platnost jeho tvrzení a opravdovost vyžadovala v jakékoliv komunikaci o smrti. Rodič prožívající ztrátu by měl s dítětem mluvit o vlastních pocitech nejistoty a úzkosti. Jako příklad uvádí C. Willis (2002, s.223) tuto výpověď matky směřovanou ke svému dítěti: „*Jsem smutná, protože je dnes neděle a v neděli jsme vždycky navštěvovaly tetu Mary.*“ Na druhou stranu mohou být nekontrolované emoce rodiče pro dítě ohrožující. Způsob, kterým se rodič vyrovnává se ztrátou, dítě významně ovlivňuje (Grollman, 1990; Kalter et al., 2002-2003, in Hunter & Smith, 2008). Co z toho vyplývá? Vyjadřování vlastních (i negativních) emocí dítěti je základem otevřené komunikace, kterou se budu zabývat později. Je třeba ale jejich částečné kontroly, aby nedošlo k zaplavení dítěte.

2.2.3 Školní věk

Podrobnou rešerši tématických výzkumů došla E. Maruščáková (2006) k vymezení věku, jež je příznačný pro počátek postupného uvědomování si jednotlivých komponent smrti dítětem. Dle autorky se jedná o rozmezí 5-7 let. Celé období školního věku je ve znamení pomalého přibližování se dospělému chápání.

Dítě po nástupu do školy začíná smrt personifikovat – nejčastěji se jedná o mužskou postavu, někdy ženskou, ale nikdy si nepředstavuje smrt jako dítě⁴. Ráda bych doplnila fenomén antropomorfizace smrti touto výpovědí šestapůlletého chlapce (Yalom, 2006, s.107):

„Smrt odnáší zlé děti. Chytá je a bere si je s sebou. Je bílá jako sníh. Smrt je celá bílá. Bílá je její kostra a kosti. Je zlá. Nemá ráda děti, protože má zlé srdce. Smrt dokonce odnáší pryč i muže a ženy, protože je nerada vidí. Je to opravdu tak. Jednou jsem o tom mluvil a v noci přišla skutečná smrt. Má klíč ke všemu, takže si může otevírat dveře. Vešla dovnitř, všude štrachala. Přistoupila k mé posteli a začala mi stahovat peřinu. Dobře jsem se přikryl. Nemohla ji stáhnout. Pak odešla pryč.“

Jak lze tuto personifikaci vysvětlovat? Autoři, kteří se tímto zabývali (Lonetto, 1980, in Tamm & Granqvist, 1995; Nagy, 1948, in Tamm & Granqvist, 1995) použili ve svém výzkumu kresebnou metodu - pokud dítě poprosíme, aby smrt nakreslilo, tak ho tím nepřímo podněcujeme, aby jí dalo tvar a formu. Jiné vysvětlení podávají Yang a Chen (2002) – děti jsou zahlcovány mysteriózními obrazy v médiích, které je přímo vybízí k víře v existenci duchů, kostlivců a oživlých mrtvol.

Významným momentem ve vývoji dětského konceptu smrti, který zařazujeme do školního věku, je uvědomění si její univerzality a to především toho, že smrt je nevyhnutelná i pro dítě samotné. Na smrt již není nahlíženo jako na něco vnějškového, smrt se stává vnitřním procesem, jež je vlastní člověku, zvířatům i rostlinám (Piktorová, 2011; Slaný, 2008). Datování tohoto kognitivního obratu se různí – někteří ho předpokládají již s příchodem stádia konkrétních operací v šesti letech (Kastenbaum, 2006, in Piktorová, 2011), jiní u dětí starších sedmi let (Pettle & Britten, 1995), na širší interval od 8 do 10 let spoléhají J. Ellis a J. Stump (2000). Nejčastěji se však objevuje věk kolem 9 let (Kantorková, 2007; Lonetto, 1980, in Žaloudníková, 2010; Nagy, 1948, in Loučka, 2008; Zawistowki, 2008).

2.2.4 Puberta a adolescence

Pod těmito dvěma vývojovými obdobími si, s přihlédnutím ke koncepci J. Langmeiera a D. Krejčířové (2006), můžeme představit jedince od 11 do 22 roků s předělem v patnácti letech. Od jedenácti až dvanácti let se J. Piaget zmiňuje o rozvoji formálního myšlení (stádium formálních operací), které jedinci umožňuje k již integrovaným komponentům konceptu smrti, přiřadit také něco z abstraktní dimenze (Piaget & Inhelderová, 2010).

Dospívání je kromě jiného také časem existenciálních konfrontací. Rozumové uchopení smrti je srovnatelné s dospělými. Na emoční úrovni je však prožívání intenzivnější

⁴ O tomto budu později diskutovat v kapitole 3.3.1 u knihy K. Crowther (2013) – *Návštěva malé smrti*.

(Kubíčková, 2001). Vlastní smrtelnost a potenciální smrt blízkých je odsunuta do pozadí. To může být interpretováno buď jako důsledek zvýšené citlivosti, která je pro toto období typická nebo jako vytěsnění konceptu nezapadající do mladistvého schématu, kdy je maximálně vystupňovaná vůle žít a omezenost života je odmítána a popírána (Piktorová, 2011; Pettle & Britten, 1995; Slaný, 2008). Potenciální ztráta v tomto období je prožívána daleko obtížněji. Více než jiné věkové skupiny adolescenti riskují, jako by se chtěli vzepřít smrti (Kubíčková, 2001; Papadatou & Papadatos, 1991; Yalom, 2008). Každá taková život ohrožující aktivita (extrémní sporty, nebezpečná jízda autem), která skončí bez újmy na zdraví, jako by jim potvrdovala domnělou vládu nad smrtí (Démuthová, 2010).

Ukončení vývoje objektivního konceptu smrti datujeme do období školní docházky. Jak ale bylo řečeno – subjektivní koncept, souhrn vysoce individuálních prožitků, se vyvíjí po celý život.

2.3 Vývoj subjektivního konceptu smrti

Během pátrání po emocionálním podloží každého z nás jsem v souvislosti se smrtí narazila na dva póly: přítomnost strachu a úzkosti vs. jejich nepřítomnost. Tváří v tvář nevyhnutelnosti smrti nás jímají obavy a strach. I. Yalom (2006) považuje strach ze smrti za primární zdroj úzkosti, který je přítomný již v raném dětství. Ráda bych nyní prozkoumala postupný vývoj negativních emocí týkajících se smrti a věnovala jim v této kapitole největší prostor. Byl to právě strach ze smrti, který respondentky v mém minulém tématickém výzkumu popisovaly u svých dětí jako nejčastější motiv k započetí rozhovoru o smrti (Zedníková, 2013).

D. Papadatou a C. Papadatos (1991) o existenci strachu u dětí předškolního věku a mladších polemizují. „*Tím, že neví, co je smrt, nemohou se jí bát.*“ (s. 14-15). Tomu by nahrávala již vzpomenutá badatelská touha pětiletých dětí (Muroňová, 2008), stejně jako jejich výše popsání přesvědčení o reverzibilitě a vyhnutelnosti smrti. Bylo by tedy příliš odvážné tvrdit, že se malé dítě smrti nebojí? Většina empirických výzkumů se shoduje na tom, že děti strachy mají a ty podle T. Olendicka, N. Kinga a R. Fraryho (1989) sledují tuto vývojovou trajektorii: od strachu z malých zvířat, ze tmy a separace až ke strachu ze sociálního hodnocení vrstevníky, z nedostatku kompetencí a z globálního ohrožení (Portešová, Konečná, Budíková & Koutková, 2008). Strach ze smrti je považován v tomto

věku za neobvyklý⁵ (Šulová & Zaouche-Gaudron, 2003). Rovněž ale upozorňují, že dítě předškolního věku již slovo smrt velmi dobře zná, především z pohádek, a někdy si na ni dokonce hraje. A zde se hlásí ke slovu druhá skupina výzkumníků, která negativní reakce vztažené ke smrti u dítěte předpokládá. Ve studii Alexandra a Aldersteina (1958, in Mitchell & Schulman, 1981) sledovali autoři kožně-galvanické reakce na verbální podněty a slovo smrt mělo nejsilnější odezvu. N. Mitchell a K. Schulman (1981) ve svém článku rovněž postulují vrozený strach ze smrti a upozorňují na tyto své výstupy:

- Ztráta, osamělost a smrt jsou základními otázkami již v dětském věku.
- Strach ze smrti je u dítěte zintenzivňován nedokonalým uchopením smrti a ještě nevyvinutými obrannými mechanismy nezbytnými pro porozumění ztrátě (Mitchell & Schulman, 1981). Když bych posunula význam tohoto tvrzení trochu dál – znamenalo by to, že strach dítěte může být dán (také) nedostatkem informací o smrti? Přesto, že se kontextově vyjadřují k dětem školního věku, setkáváme se u D. Papadatou a C. Papadatos (1991) s tvrzením, že s informacemi přichází kontrola nad strachy a úzkostmi. Na zhoubný vliv nejistoty upozorňuje M. Polínek (osobní komunikace, 5.12.2014): *"Děcka přijmou všechno, jsou daleko silnější než my, jediné co nesnou je znejišťování."* Je to i celospolečenská tabuizace smrti, která podporuje úzkost u všech věkových kategorií. Když potom dojde ke konfrontaci se smrtí blízkých nebo k ohrožení vlastního života, hlásí se úzkost masivně ke slovu (Kisvetrová & Králová, 2014).
- Potlačení strachu ze smrti je celoživotním procesem, který má svůj počátek již v dětství (Mitchell & Schulman, 1981; Yalom, 2006).

E. Kübler-Rossová (1993) vyzdvihuje u předškolního dítěte ještě jeden strach spojený se smrtí – strach ze zohavení. Dítě objevující svět si všímá těl přejetých zvířat na silnicích a postupně si spojuje smrt se zohavením. Nezapomíná nabádat rodiče k tomu, aby dětem vysvětlili, že přirozená smrt lidskou schránku nedeformuje.

Značná protikladnost autorských tvrzení výše jen dokazuje potřebu dalšího zkoumání v této oblasti. Vzhledem k obtížné výzkumné uchopitelnosti raného dětského strachu jsou výstupy často kontaminovány/ovlivněny spekulacemi výzkumníka. Překážky způsobující nejednotnost koncepcí jednotlivých autorů uvádí ve své knize I. Yalom (2006).

⁵ Autorky na něj poukazují u smrtelně nemocných dětí, jež mají vývoj objektivního konceptu urychlený.

Starší děti – děti, jejichž koncept smrti je již kompletní – si mohou představovat jaké to je zemřít. Tyto představy přináší další strachy. Vidina dlouhého života se smrtí až ve stáří je dle autorů tou nejkomfortnější myšlenkou, kterou takto staré děti o smrti mají (Papadatou & Papadatos, 1991). Obvykle také přichází upokojení díky víře v nějaký život po smrti. Tady vidím velký prostor pro diskuzi. Názory autorů jsou nejednotné. I. Yalom (2008) považuje oba předpoklady za pouhý projev nejistoty rodičů. Protože se budu k otázce víry vyjadřovat níže, uvedla bych zde pouze nutnost kompatibility nabídnuté myšlenky spásy se spirituálním přesvědčením vysvětlující osoby.

Pro starší děti jsou typické některé fenomény, které bývají zařazovány pod mechanismy popření smrti (Yalom, 2006). Prvním z nich je tzv. výsměch smrti⁶ – forma černého humoru, jež zmírňuje anxiету. Mohou přetrvávat také stopy magického myšlení – při cestě kolem hřbitova budou zadržovat dech, aby uchránily sebe a své blízké před potenciální smrtí. Tato pověřivost může přetrvávat do dospělosti (Papadatou & Papadatos, 1991).

Kdybychom se podívali dál, na vnímání smrti dospělým jedincem, potkáme se s dalšími a dalšími formami pramenícími z univerzální tendence lidstva popřít smrt – může to být třeba workoholismus, pod kterým se skrývá jen marné závodění s časem nebo hypochondrie, kde je úzkost ze smrti zaměřena na bezpečnost a zdraví vlastního těla (Erdođu, 2008). Za dvě zvláště účinné a běžné metody, jak lze strach ze smrti zmírnit, považuje I. Yalom (2004) víru v osobní výjimečnost a víru v posledního spasitele. Ale jak praví jedno latinské přísloví: „*Je možné vyhýbat se smrti, ale ne se jí vyhnout*“ (Kuřáková, Marek & Zachová, 2003).

Zatím jsem mluvila pouze o negativních emocích, které mohou myšlenku na smrt provázet. Objevuje se při představě smrti i něco jiného? Nebudu již zabíhat do jejího dětského pojmání, přestože bychom se jako dospělí od dětí mohli v mnoha ohledech učit, ale zastavím se u situací, které v nás nemusí vyvolávat jen všeprostopupující černo. I. Yalom (2004) poukazuje na moment, ve kterém si smrtelně nemocní lidé tváří v tvář smrti uvědomují důležitost vlastního života: „*Takové neštěstí, musel jsem čekat až doted', když mám tělo rozežrané rakovinou, abych pochopil, jak mám žít.*“ (s. 32). Posledním stádiem umírání (smířování se se smrtí) by totiž mělo být „smíření“ (Kübler-Rossová, 1993). Takového stavu lze dosáhnout i bez předpokladu infaustní prognózy a to tehdy, pokud budeme setrvávat v Heideggerově ontologickém způsobu bytí (Yalom, 2008). Jak uvádí I. Yalom (2006): „*Přestože materiálnost smrti člověka ničí, myšlenka smrti jej zachraňuje.*“ (s. 40).

⁶ „*Červi vlezou dovnitř, červi vylezou ven, šetři nervy, čert vem červy*“ (Yalom, 2006, s.109).

3. Kontakt dítěte se smrtí

Obecné zákonitosti vývoje smrti jsou podstatnými výchozími body pro započetí rozhovoru o smrti s dítětem. Je třeba si ale uvědomit, že existují ještě další proměnné, které výše formulované milníky posunují dopředu či dozadu. Apeluji zde na individualitu prožívání každého člověka, stejně jako na různorodost zkušeností se smrtí. Protože není v mých silách zde uchopit zvláštnosti vnitřního světa každého dítěte, budu se na tomto místě věnovat výčtu situací kontaktu se smrtí, do kterých se dítě může dostat. Proč? Vlastní poznání je největší životní školou (Kantorková, 2007). Jsou to právě osobní zkušenosti se smrtí (a to nyní nemluvím pouze o situaci ztráty blízkého člověka), které proces dozrávání konceptu smrti ovlivňují.

3.1 Smrt jako součást životního cyklu v přírodě

Malé dítě, které nejprve nerozlišuje mezi živým a mrtvým, se postupně seznamuje s procesy živých organismů. Dozvídá se, že tyto organismy dýchají, živí se potravou, vyměšují, rostou, pohybují se a rozmnožují (Elliott & King, 1999). Pokud se dostane do situace, v níž tomu tak není, může být překvapeno:

Tříletý Kevin si hrál s kamarádkou na hřišti, když objevil ještěrku, která před ním neutekla. Něco bylo špatně, jenom tam tak ležela. Vypadala divně. Sáhнул si na ni, ale ona se nehýbala. „*Je nemocná,*“ navrhl. „*Ne,*“ řekla kamarádka, „*je mrtvá*“. Dotkla se jí a odběhla. Kevin šel hned za mámou a zeptal se jí: „*Mami, co to je mrtvá?*“ „*Co myslíš, Kevine?*“ odpověděla matka. Ta otázka jí dala prostor nabrat dech. Taky díky tomu zjistila kontext situace. Kevin odpověděl: „*Ještěrka neutekla, možná má zraněnou nohu.*“ Matka chtěla ještěrku vidět, tak k ní šli společně. Oba se podívali. Potom odpověděla: „*Kevine, ještěrka je mrtvá. Nemůže se hýbat. Už nikdy nebude dýchat. Je mrtvá.*“ (Papadatou & Papadatos, 1991).

Příběh tříletého chlapce poukazuje hned na několik důležitých věcí:

- Prvotní myšlenka dítěte („*Je nemocná.*“) ještě nebyla poznamenána realitou smrti.
- Dítě přišlo s otázkou za svou matkou.
- Matka byla otázkou zaskočena.
- Později na ni chlapci pravdivě odpověděla.

Dítě se zde (pravděpodobně poprvé) setkalo se smrtí. E. Muroňová (2008) považuje tento způsob seznámení se se smrtí za přirozený a srozumitelný. Objevení prázdné makovice, kousku kosti nebo uschlého květu slunečnice ukazuje dítěti, že k životu patří i jeho konec. Současně je situace objevení mrtvého ptáka nebo brouka dobrým momentem k prozkoumání znalostí dítěte o smrti (Špaňhelová, 2014). Koloběh přírody může být také využit jako

analogie pokračování životního řetězce člověka prostřednictvím jeho potomků, jak je tomu v dětské knize M. Zinnerové (1975). Listy ze stromů každý rok na podzim sice padají a umírají, ale stávají se tak živinami umožňujícími novým listům na jaře vyrůst (Doughty, 2012a)⁷.

3.2 Smrt domácího zvířete

Přesto, že se stále jedná o smrt zvířete, stejně jako v minulé kapitole, význam této zkušenosti je zpravidla odlišný. Dítě má ke svému domácímu zvířeti většinou nějaký vztah. Přípodobnila bych to výsledkům studie mapující dětské vnímání smrti ve vztahu k interpersonální blízkosti se zemřelou osobou. Děti ve výzkumu rozuměly smrti „bratra“ nebo „sestřenice“ přesněji, než byly schopny porozumět smrti „Johnnyho“, který nebyl rodinným příslušníkem (Orbach et al., 1994-1995, in Hunter & Smith, 2008). Kromě odlišného chápání kognitivních aspektů smrti hrají v tomto případě větší roli i emoce dítěte. Událost bývá často prožívána bolestivě (Linhartová, 2012).

„Pokud si vzpomínám, mé první setkání se smrtí se odehrálo v mých pěti nebo šesti letech, když jednu z koček, které si otec držel v obchodě s potravinami, srazilo auto. Jmenovala se Stripy. Když jsem ji viděl ležet na chodníku, se stužkou krve vytékající z tlamičky, položil jsem jí před čumák malou kuličku z hamburgeru, ale ona si jí vůbec nevšímala: Měla chuť jenom na smrt. Nemohl jsem pro Stripy vůbec nic udělat a vzpomínám si, že mne úplně ochromil pocit bezmoci.“ (Yalom, 2008, s. 110).

Pokud se dítě příliš nezabývá smrtí v přírodě – což může být dáno i jejím ne zcela osobním charakterem – stává se podstatným spouštěčem otázek právě smrt domácího zvířete. Podle údajů z roku 1983 bylo 68 % amerických dětí do tří let svědky úmrtí domácího zvířete (Hunter & Smith, 2008). D. Papadatou a C. Papadatos (1991) takovou zkušenost u dítěte oceňují a jdou ve svých doporučeních ještě dále. Co kdyby rodiče dítěti situaci takové „malé smrti“ uměle vytvořili? Chování domácího zvířete je podle nich nejlepší cestou k pochopení základních principů fungování světa – dítě se naučí zcela přirozeně starat, milovat a následně truchlit pro další živý organismus. Jejich pobídka může na první pohled vypadat velmi extrémně. Viditelné zaměnění příčiny a následku nás může trochu provokovat, rodiče jistě nebudou dítěti pořizovat zvíře jen proto, aby zemřelo a ony se tak z toho mohly poučit. Předpokládám, že se tím autoři pouze snaží upozornit na pozitivní vliv této (relativně bezpečné) zkušenosti na budoucí pochopení smrti dítětem v momentě, kdy se bude jednat o ztrátu blízkého člověka (Meredith, osobní komunikace, 7.11.2014). Navíc možnost uspořádat zvířecí pohřeb je pro dítě příležitostí k osvojení kultury pohřebnictví. Při správném vysvětlení

⁷ Příběh, který se touto tematikou zabývá, uvádím jako Přílohu č.9 (Muroňová, 2008,s.13-14).

tohoto rituálu se nemusí objevovat nejistoty a strach v případě následného pohřbu člena rodiny nebo známého (Jansa, 2009). Situaci úmrtí domácího zvířete včetně posledního rituálu popisuje R. Fulghum ve své povídce (1995):

„Sněhová koule (morče) a Lucy (čtyřletá holčička) bez sebe neudělaly ani krok. [...] Sněhová koule dospěla a pravidelně menstruovala. Otec Lucy té příležitosti využil a pohovořil s ní o tom, jak se dělají morčátka. [...] Když byly Sněhové kouli čtyři roky, zvěrolékař potvrdil to nehorší. Rakovina. Zakrátko bude mít příšerné bolesti a pak umře. „Umře?“ „Ano.“ „To jako napořád?“ „Ano.“ Lucy se skoro zhroutila. Sněhová koule ještě na pár dní putovala domů, aby se s ní všichni rozloučili. U stolu se vyprávěly příhody týkající se Sněhové koule a pochopitelně je doprovázely smích a slzy. [...] Teď se dostavily těžké otázky. Již se o nich sice v posledních dnech před spaním mluvilo, ale pořád se vracely. „Kam přijdou morčata, když umřou?“ „Bolí to, když se umře?“ „Až umřu já, bude to podobné jako se Sněhovou koulí?“ „A to umře všechno na světě?“ „Proč?“ „Proč?“ Ve středu ráno nikdo nešel ani do práce, ani do školy. Jelo se se Sněhovou koulí ke zvěrolékaři, který ji bezbolestně uspal. Z Thompsonovic auta se stal pohřební vůz. Sněhovou koulí uložili k věčnému odpočinku na zahradě do hrobečku pod vrbou. Lucy, maminka i tatínek Sněhové kouli poděkovali za všechny pěkné chvílky a zasypali hrobeček. [...] Pro nezasvěceného je Sněhová koule prostě morče. Jenže Sněhová koule byla také učitelem. Díky ní Lucy pochopila, co je to odpovědnost, láska, rozmnožování, fantazie, žal i smrt. Teď umírá Lucyina babička a Thompsonovi se s tím díky Sněhové kouli lépe vyrovnávají. Sněhová koule, babička, maminka, tatínek a jednou i Lucy. Tak tomu u živých bytostí bývá. U všech. A Lucy to teď ví (s.14-16)“.

3.3 Smrt prezentovaná v masmédiích

Dítě se může s tématem smrti setkat zprostředkovaně pomocí médií, která se vymezují jako sdělovací prostředek, technické zařízení umožňující komunikaci mezi komunikátorem a recipientem. Již v první kapitole zmiňuji přitažlivost tématu pro filmové zpracování (Pěšinková, 2008). Přesto, že jsem se setkávala spíše se snahou matek dítěti filmy s násilnými scénami nepouštět (Zedníková, 2013), ve výzkumech s dětmi se běžně objevují jimi zprostředkované informace o vnějších násilných příčinách smrti (lidé mohou být pobodáni, zastřeleni, srazeni autem, sežráni lvem nebo žralokem) – za zdroj těchto informací jsou považována právě média (Papadatou & Papadatos, 1991). Byl objeven také genderový rozdíl – chlapci ve věku 6 a 9 let častěji zobrazovali násilnou smrt, zatímco stejně staré dívky se zaměřily na emoce vztahující se ke smrti a na posmrtný život (Tamm & Granqvist, 1993, in Tamm & Granqvist, 1995).

Dovolím si nyní malé odbočení k věčnému sporu o potenciální regulaci násilí na televizní obrazovce. Na jeho jedné straně stojí valná většina psychologů opírající se o teorii sociálního učení Alberta Bandury. Konzumace televizního násilí dle ní vede ke zvýšení míry agrese u diváků. Oproti tomu odpůrci regulace televizních obsahů (většinou jde o filmové a

televizní producenty a mediální teoretiky) upozorňují, že násilí v televizi je pouze odrazem charakteru společnosti. Je jasné, že debata tímto sklouzává k nikdy nevyřešenému problému: co bylo dříve – slepice nebo vejce? Jedna věc je ale jistá – násilných scén přibývá. A s tím souvisí i další podstatná věc. Míra násilných činů v televizi několikanásobně převyšuje míru jejich výskytu v reálném životě. Americké dítě shlédne do věku 11 let 8000 televizních vražd a 10000 násilných scén. Přesto že je v reálném životě 87 % zločinů nenásilných, v televizi je tomu přesně naopak. Lživý obraz okolního světa může vést diváky k silnému pocitu ohrožení (Kšišňan, 2010). Dětské vnímání reality je tak pokřiveno, množství vražd je přeceňováno – skoro třetina dvanácti až osmnáctiletých si myslí, že je v USA ročně zabito 5 milionů lidí. Některé dokonce navrhnou číslo 50 milionů. Ve skutečnosti se jedná o 24000 z 240 milionů obyvatel (Papadatou & Papadatos, 1991).

Kontakt dítěte se smrtí v televizi je podle uvedených statistik častý. Protože jakákoliv jeho redukce na celorepublikové úrovni není jednoduchá, zodpovědnost zůstává na rodičích. Množství cenzury je již na uvážení dospělého, extrémem by ovšem byla úplná tabuizace. Shlédnutá situace smrti nebo násilí v televizi se ukázala jako jeden z nejsilnějších podnětů k rodinné tématické komunikaci (Zedníková, 2013). Jedním z doporučení, se kterým se můžeme setkat, je vypnutí nebo zastavení televizního programu a následná debata o tom, co dítě vidělo (Hilt, 2012; Papadatou & Papadatos, 1991).

Dosud jsme se bavili o filmech a pořadech, které jsou primárně určeny pro dospělé. Je třeba si uvědomit, že se téma smrti objevuje na televizní obrazovce i v dětských pohádkách a seriálech. Přesto, že je to právě pohádka, která je často považována za nejupřímnější, jednoznačnou a jasnou pomůcku umožňující dítěti pochopit smrt (Dobson, 1977, in Cox, Garrett & Graham, 2004-2005), může být ve stejnou chvíli i něčím, co dítě v otázkách smrti dokonale zmate. Dítěti jsou prezentovány scény zastiňující permanentnost smrti – její irreverzibilitu. Analýzou deseti Disney filmů⁸ došli autoři k následujícím závěrům:

- Ve vybraných filmech se objevilo 23 smrtelných scén (včetně těch nevyjádřených – např. Sněhurka již apriori nemá maminku).
- Množství smrtí kladných a záporných hrdinů bylo přibližně stejné. Dítě, které toto uvidí, tak obdrží zprávu, že i dobří hrdinové, na kterých mu záleží, mohou zemřít. Komponenta univerzality je tak posilována.
- Explicitní zobrazení smrti bylo častější u kladných hrdinů.

⁸ Jednalo se o tyto filmy: Bambi, Sněhurka a sedm trpaslíků, Mulan, Tarzan, Šípková růženka, Zvoník u Matky Boží, Kráska a zvíře, Malá mořská víla, Lví král a Herkules (Cox, Garrett & Graham, 2004-2005).

- Většina prezentovaných smrtí byla permanentní. Při bližší analýze však zjišťujeme, že všech 6 zmrtvýchvstání připadá na kladné hrdiny. V polovině filmů se protagonista nějakým způsobem vrací zpět do hry. Nevratnost tedy není v dějích pohádkami plně podporována. Na druhou stranu je to právě návrat Mufasy, otce Simby ve Lvím králi, který může ukázat dítěti, že jeho milovaní budou stále jeho součástí, dokonce i po smrti.
- Smrt kladných hrdinů byla spouštěčem negativních emocí ostatních postav. Pro dítě, které nemá se ztrátou vlastní zkušenosti, může být tento okamžik modelovou ukázkou truchlení. Smrt záporných hrdinů nebyla ve většině případů reflektována, a pokud ano, tak pozitivními emocemi.
- Kladní hrdinové byli nejčastěji zabiti zápornými. Ti naopak umírají díky nehodě. Zlo je potrestáno a obraz dobrého hrdiny není poskvřněn (Cox, Garrett & Graham, 2004-2005).

Působení pohádek na dítě se stalo předmětem mnoha výzkumů (Dočkalová, 2009; Juránková, 2011; Šebelová, 2011). Cílem mé práce není jejich hlubší analýza. Závěry této studie zde prezentuji jako návod k chápání možného dopadu jejich obsahu na dítě. Podstatným pro mne ale zůstává doporučení autorů studie: pohádky jsou jen katalyzátorem podněcujícím následnou debatu s dospělými (Cox, Garrett & Graham, 2004-2005).

Mezi další podstatné médium přístupné dítěti patří počítač. Dopad počítačových her, které oslovují stále mladší a mladší cílovou skupinu, je podobný jako v případě sledování televize. S tím rozdílem, že je nyní rozsévatelem smrti samo dítě. Diskuze je pak vedena v souvislosti s potenciálním otupením dětské mysli v otázkách smrti.

Na závěr si neodpustím apel směrem k rodičům: přesto, že dítě není častokrát informacím vystaveno přímo (nedívá se pravidelně na televizní zprávy, nečte denní tisk a nesleduje množství akčních filmů), zcela jistě zaznamenává daleko větší množství podnětů, než by se mohlo zdát. Zastaví se u fotografie autonehody v novinách (Rogge, 1999). Vyslechne tématický rozhovor svých rodičů založený na informacích z televize. To vše se pak může stát spouštěčem jeho otázek.

„Ona je malé dítě, v rodině, kde je hodně velkých – v podstatě dospělých proti ní – tak je možné, že to ví z takových těch poslechnutých hovorů. Ona je s náma a my se o něčem bavíme. [...] Třeba jak umřel Václav Havel, tak ono se o tom jako hodně všude mluvilo, před Vánoci to bylo, tak to určitě doma probíhalo.“ (Zedníková, 2013).

3.4 Smrt blízkého člověka

Důsledky takové osobní zkušenosti na dítě nejsou jednoznačné. První kategorie výzkumů prezentuje její pozitivní vliv na pochopení osobní smrtelnosti u dětí mezi 5 a 6 lety (Démuthová, 2010; Mahon, Goldberg & Washington, 1999; McGovern & Barry, 2000, Reilly, Hasazi & Bond, 1983). Toto poznání dokáže akcelarovat rozvoj ve specifických oblastech chápání pojmu smrti a přesahovat rámec vývinu takovým způsobem, aby mohl jedinec lépe porozumět světu okolo a fungovat v něm. Zapracování nové, hraniční životní situace do celkového obrazu o světě, do porozumění životu a postoji k němu, má za následek existenciální změnu (Démuthová, 2010). Těžko si ale představíme truchlící dítě, které dokáže ihned najít ve své nové životní situaci smysl. Fenomén posttraumatického růstu sice klade důraz na pozitivní změny, které v člověku po negativní zážitku probíhají, nedochází k nim však ihned a u každého (Mareš, 2012). Předpoklad „*krize jako šance*“ může být – ze začátku jen v myšlenkách pečujícího o pozůstalé – záchranným kruhem (Špaténková, 2011). Druhá skupina studií oproti tomu poukazuje na negativní vliv takových zkušeností na vývoj chápání pojmu smrti u stejně starých dětí. S narůstajícím počtem zkušeností se smrtí v okolí dítěte se zhoršuje akceptace jednotlivých atributů smrti a jejich zapracování do celkové představy. Autorka ale upozorňuje na množství dalších proměnných – většina zkoumaných dětí byla vychovávána ve víře v posmrtný život. Co tedy hrálo větší roli? (Cotton & Range, 1990; Démuthová, 2010). Religiozitu budu níže věnovat samostatnou kapitolu.

Nemůžu se zde ubránit upozornění na příliš jednostranné zaměření provedených výzkumů. Zážitek smrti blízkého, stejně jako kontakt s umírajícími, je považován za důležitý zdroj informací sytící objektivní koncept smrti dítěte (Šulová & Zaouche-Gaudron, 2003). Jakým způsobem ale ovlivňuje smrt blízkého dětskou subjektivní komponentu konceptu smrti? V tomto bodě se již dostáváme ke specifikům truchlení dítěte. Tady si dovolím tvrdit, že se již nesetkáme s nabádáním k dalším a dalším takovým zkušenostem. Ztráta blízkého je vrcholem, na který nás mají podle některých autorů jiné – menší – ztráty připravit (Meredith, osobní komunikace, 7.11.2014; Papadatou & Papadatos, 1991). Na škále Holmesa a Raheho je úmrtí blízkého příbuzného jednou z pěti nejnáročnějších životních situací (1967, in Eysenck, 2005). Přesto, že je další popis dětského truchlení nad rámec mé práce, u rodinné komunikace v situaci ztráty se jej ještě dotknu.

3.4.1 Přítomnost dítěte na pohřbu

Pohřeb je ritualizovaným rozloučením se. Přesto, že vyzdvihuje osobu zemřelého, je podstatným spíše pro přeživší. V desateru pro pozůstalé obsazuje první místo toto doporučení: „Zapojte se do přípravy pohřbu.“ (Špatenková, 2013, s. 179). Bez pohřbu je znesnadněna akceptace ztráty – spouštěč procesu truchlení. Nemusí se však jednat o klasický pohřeb, autorka připouští i alternativy plnící stejnou funkci⁹.

Dříve byla přítomnost dítěte na pohřbu samozřejmostí. Dnes je otázka jeho účasti na něm značně ovlivněna celospolečenskou tabuizací smrti. Odborníci se ve svých názorech rozcházejí. Dokonce se jen u málokoho setkáme s jednoznačným stanoviskem. Zdá se, jako by byl odkaz na individualitu dítěte ochranným štítem, za který se autoři skrývají, aby se nemuseli přiklonit k jediné alternativě. Chápu ale jejich rozpaky přijít s obecně platným dogmatem. Respektování jedinečných zvláštností platí i v rodinné komunikaci o smrti.

Podle první skupiny odborníků by „malé“ dítě na pohřeb jít nemělo (Mlčoch, 2009; Strolená, 2009). Jak *malé* dítě již není zcela jasné. Důvodem je jejich většinové přesvědčení, že přílišné negativní emoce, jež pohřeb provázejí, nejsou pro dítě vhodné.

Oproti tomu stojí pobídka druhé strany: participace dítěte na pohřbu je důležitá (Hilt, 2012). Konkrétní poznání, které se tak dítěti dostane, je méně drastické než jeho vlastní fantazie (Matějček & Dytrych, 2002). Často jsou obavy z reakce dítěte na pohřbu jen syceny vlastním strachem dospělých (Strolená, 2009). Dítěti, kterému zemřel blízký člověk, by měla být ponechána volba. A aby se mohlo dobře rozhodnout, musí mu rodič podat dostatek informací – proč je pohřeb důležitý, co se na něm děje, že dospělí pláčou, že bude tělo zemřelého ležet v rakvi (Strolená, 2009; Papadatou & Papadatos, 1991; Špaňhelová, 2014; Worden, 1996, in Jansa, 2011).

Kompromisu se v názorech odborníků zatím nedočkáme. Důležité je, aby si k takovému kompromisu došel každý rodič sám v sobě. Je to právě osoba pečujícího dospělého, která má – přes veškerá práva dítěte – zpravidla poslední slovo.

3.5 Další situace kontaktu dítěte se smrtí

Koncept smrti u dítěte ovlivňují ještě další proměnné. Jejich výčet zde by byl vyčerpávající, proto se zastavím u posledních dvou. Prvním z nich je již zmíněná **religiozita**. Náboženství již od pradávna nabízelo člověku odpovědi na otázky spojené s umíráním ve

⁹ U dítěte se v této souvislosti jako alternativa navrhuji např. *balónky na rozloučenou* nebo *krabice otázek* (Liebmann, 2005).

formě ochrany před drtivou úzkostí ze smrti. I C. G. Jung považuje hlavní světová náboženství za komplikované systémy přípravy na smrt (Dezutter, 2009). I. Yalom se oproti tomu ztotožňuje s Schopenhauerovým názorem o metafoře náboženství jako světlušky, poskytující světlo pouze v temnotě nevědomosti (Josselson, 2009). Vymezení religiozity je ale obtížné. Na konci 20. století se totiž pojem náboženství začal užívat ve smyslu jeho obsahového zúžení na vnější skutečnosti a byla mu připojena negativní konotace. Oproti tomu pojem spiritualita – s výrazně pozitivními konotacemi – zdůrazňuje duchovní prožitek, ale bez eventuelní vazby na církev či jinou náboženskou skupinu (Pechová, 2011; Říčan & Kocourková, 2008). Pomáhá člověku tedy příslušnost církvi nebo spiritualita jako taková? V. E. Frankl stojí na straně hlubokého osobního přesvědčení. Výzkumy zaměřené na vliv náboženství v tvorbě konceptu smrti u dítěte se ale soustředí spíše na hledání rozdílů mezi dětmi ateistických rodičů a dětmi vychovávanými v církevní tradici. Děti z náboženských rodin tak vykazují oproti kontrolní skupině nepochopení komponent nevratnosti a nevyhnutelnosti (Cotton & Range, 1990). Přesto, že z kognitivní stránky je objektivní koncept smrti u těchto dětí opožděný, subjektivní koncept jim může v určitých chvílích poskytovat více útěchy. Jak říká P. Feglerová (2008, s.1): „*Je snadnější žít dál s vědomím své smrtelnosti, když se můžu spolehnout na to, že mou hodinu smrti neurčuje nesmyslná náhoda, ale moudrý Bůh, který chce pro mne to nejlepší, i když tomu nerozumím, že On také pomůže po mé smrti lidem z okolí se s mým odchodem vyrovnat a že smrtí život nekončí, ale je to přechod do něčeho ještě lepšího.*“

Koncept smrti ovlivňuje také – v úvodu již popsany – **celospolečenský postoj ke smrti**. Kauzalita *tabuizace smrti – úzkost z ní* dobrému vývoji dětského konceptu nepomáhá (Kisvetrová & Králová, 2014). Změna náhledu celé společnosti je otázkou let. Přímý dopad na dítě ale bude mít spíše postoj rodiny, ve které vyrůstá. Předáváním takových subjektivních názorů a objektivních informací týkajících se smrti se budu zabývat v další kapitole.

4. Komunikace v rodině

Dříve než pokročím k samotnému těžišti své teoretické práce – k popisu rodinné komunikace o smrti, v krátkosti vymezím základní pojmy.

4.1 Vymezení základních pojmů

Komunikaci můžeme v nejužším významu popsat jako proudění informací z jednoho bodu k druhému, tedy od zdroje k příjemci, s cílem přenést nebo vytvořit nové znalosti. Funkcí komunikace však nemusí být pouhé nabytí znalostí či předání poznatků (informační funkce), jde také o snahu někoho instruovat, přesvědčit či pobavit. Šířeji se ale za komunikaci považuje veškeré sdělování a sdílení – komunikuje tedy i ten, kdo pouze přihlíží aktuální výměně slov či pohledů (Vybíral, 2000). Jak tvrdí O. Matoušek (2003, s.7): „*I absence akce je akcí.*“ Komunikaci dělíme na verbální, neverbální a paraverbální, přičemž v rodinné debatě o smrti hrají důležitou roli všechny tři složky. Protože se jedná o téma, jež v mnohých vzbuzuje úzkost, je důležitá projevená empatie a aktivní naslouchání ze strany recipienta¹⁰ a následná intervence komunikátora¹¹ přiměřená věku dítěte. Použití neverbálních aspektů komunikace (pohled do očí dítěte, přiměřená mimika, použití doteků ujišťujících o bezpečí, které náruč rodiče nabízí) je významným utěšujícím prostředkem, který doplňuje verbální snahu rodiče dítě uklidnit. Paraverbální jevy, projevující se charakteristickou intonací rodiče, jeho hlasitostí, pláčem či smíchem, zde vyjadřují emocionální komponentu sdělení – zabarvují výpověď a nabízí tak dítěti komplexní nahlédnutí do pocitů rodiče. Interakce mezi rodičem a dítětem je komunikací interpersonální, která konkrétně v rodině umožňuje jak dyadický kontakt s přesouváním vzájemné komunikace na různé dvojice účastníků, tak komunikaci všech členů najednou (Vybíral, 2000).

I krátké zastavení u definice **rodiny**, kterou podává M. Nakonečný (1999) považujíc ji za primární malou skupinu tvořící důležitý stavební kámen lidské společnosti, v níž se kromě jiného uskutečňuje první socializace dítěte, mi umožňuje společně s autorem upozornit na její nesmírnou důležitost. Rodina předurčuje osobní vývoj dítěte, orientuje jej na určité hodnoty, vystavuje ho konfliktům, které mu v ideálním případě následně pomáhá řešit - poskytuje mu určitý typ podpory. Dítěti se pomocí ní dostává osobitě zabarvených sociálních dovedností, které se stávají základními prekurzory jeho vztahování se ke světu. Přesto, že byl význam

¹⁰ V našem případě se jedná o rodiče, za kterým dítě s otázkami a pocity týkajícími se smrti přichází.

¹¹ Zde se bude jednat rovněž o téhož rodiče, který se po zjištění aktuálního rozpoložení dítěte dostává do pozice komunikátora, tedy toho, kdo komunikaci vede.

rodiny z počátku přisuzován pouze dyádě matka-dítě, výzkumný zájem je nyní orientován na rodinu jako systém, jehož nejširším odvětvím jsou ekosystémové teorie zahrnující kromě celého rodinného společenství také širší sociální oblasti, které na vývoj jedince působí zprostředkovaně (Nakonečný, 1999; Sobotková, 2007).

4.2 Komunikace v rodině s umírajícím členem

V souvislosti s úmrtím v rodině se hovoří převážně o tom, jak komunikovat s dítětem ve fázi truchlení, tedy v momentě, kdy již o svého blízkého přišlo. Ztrátě ale může předcházet různě dlouhé období, ve kterém je rodina konfrontována s bojem jednoho z nich o život. Zaměřme se nyní právě na tento časový úsek plný střídající se naděje a zklamání.

4.2.1 Proces umírání jednoho z rodičů

Není v mých silách dostatečně vyjádřit tragičnost situace, ve které se rodina ocitá. Zdánlivá jednoduchost rad je vždy doprovázena silnými emocionálními prožitky všech členů rodiny, které tak dávají učebnicovým poučkám zcela jiný charakter. Na výzkumné závěry zde shrnuté je třeba pohlédnout v individuálním kontextu.

Začnu zde studií, jež byla provedena s matkami trpícími rakovinou (Barnes et al., 2000). Většina z nich preferuje začít s dítětem rozhovor o své nemoci a to po kladném výsledku biopsie. Jaká byla jejich motivace k tomuto kroku?

Děti mají dle nich právo vědět pravdu (Barnes et al., 2000). Čím dříve se dítě informací dozví, tím dříve se na ni může začít připravovat. Dostane tak více času, který může strávit s umírajícím a bude zažívat menší šok v momentě, kdy mu rodič zemře. Děti, kterým nebyla participace na společném zármutku dovolena, později zažívaly lítost a objevovalo se u nich častěji problémové truchlení (Kaye, 1990; Stedeford, 1981). Nedostatek informací může u dítěte vyvolat úzkostlivé stavy, pocity méněcennosti nebo viny. Sdělování pravdy by se nemělo odkládat: dozví-li se dítě skutečnost až později, kdy už u dospělých kolem došlo k fázi vyrovnání, kdy nikdo nepláče a kdy už povoluje ochranná atmosféra rodinné semknutosti tváří v tvář společnému neštěstí, je pro něj daleko těžší zprávu přijmout (Matějček, Dytrych, 1997). Dokonce i malé dítě je schopné rozhodnout si, jak moc toho vydrží, kolik informací dovede pobrat. Jako tahle šestiletá holčička (Stedeford, 1981, s.1101):

„Až bude můj táta doopravdy umírat, chci jít za babičkou a dědou.“

Pokud by dítěti informaci neřekly, mohly by ztratit jeho důvěru. Skutečnost matčina onemocnění by se dítě časem stejně dozvědělo (Barnes et al., 2000). Velmi důležitá je také

jednota v komunikaci s oběma rodiči. Pokud by dítě jeden z nich seznamoval dítě s pravdou a druhý mu ji cenzuroval, dítě by cítilo zmatek a nejasnosti (Špaňhelová, 2007).

Dítě ve společné komunikaci může nalézt pomoc v momentě, kdy bude muset čelit změnám matčina těla (vypadávání vlasů po chemoterapii apod.) a její blížíci se smrti (Barnes et al., 2000). Nejdůležitějším faktorem rodinného copingu je stupeň otevřenosti rodiny, tedy možnost sdílet své pocity a myšlenky se všemi. Přesto, že je s narůstajícím stresem v rodině čím dál tím obtížnější otevřené vztahy zachovat, je to právě otevřený komunikační styl, který dítě chrání před zmateností a úzkostí (Kaye, 1990; Silverman, Weiner & El-Ad, 1995, in Hunter & Smith, 2008; Špaňhelová, 2007). Děti v rodinách, kde byla komunikace mezi členy otevřená, byly k probíhající situaci velmi chápající. Přesto, že děti zasažené blížíci se ztrátou rodiče potřebují hodně podpory a vysvětlování, mohou být zdrojem velké útěchy a opory pro dospělé (Stedeford, 1981).

Druhá, méně početná skupina matek měla opačný názor. Dětem se s nemocí nesvěřily do operace, popř. vůbec. Jaké byly jejich pohnutky?

Nechtěly čelit dětským otázkám, které by se týkaly jejich smrti (Barnes et al., 2000). Co stálo za jejich rozhodnutím, si můžeme jenom domýšlet. Letální diagnóza představuje pro nemocného krizovou situaci (Špaténková, 2011). Proces vyrovnávání se s ní sleduje linku popsanou E. Kübler-Rossovou (1993). Člověk, který o své budoucí smrti nechce mluvit, se může nacházet v první nebo v druhé fázi – ve stádiu šoku a popření. Proč by tedy měl o smrti s někým mluvit, „*když to stejně není pravda*“? (Kaye, 1990). Rozhovor o smrti s dítětem může evokovat strach z vlastní smrtelnosti i u členů rodiny, kteří jsou zdraví (Doughty, 2012a).

Tvrzení matek si ale můžeme vyložit i jinak. Nesvěřily se dětem se svou blížíci se smrtí, aby s nimi nemusely řešit otázku jejich smrti – otázku smrtelnosti dítěte samotného. Zmíněný strach rodiče si blíže popíšeme na jiném místě této práce.

Druhá skupina matek také chtěla dítě ochránit před úzkostí a stresem – před jimi očekávanou reakcí na jejich nemoc. Děti tak řekly, že jsou nemocné, ale nezმინily přímo označení rakovina, které by jim mohlo automaticky implikovat smrt (Barnes et al., 2000). Vyhýbání se tématu je přirozeným emocionálním reflexem, který je provázený touhou nijak nenarušit rovnováhu v rodině. Setkáváme se s názory: „*Nechtěli jsme jeden druhého rozrušit.*“ (Kaye, 1990). Častokrát je ale očekávaný strach z reakce dítěte jen promítnutým vlastním strachem. To, jak rodič zvládá svou smrt, totiž předznamenává způsob, jakým ji bude zvládat dítě (Doughty, 2012b; Kopecká, 2010).

Akcent blížící se smrti by podle nich navíc narušil speciální rodinné situace jako jsou Vánoce nebo narozeniny (Barnes et al., 2000). Přesto, že mohou být sváteční události minovým polem plným silných emocí, jsou na druhou stranu možností využít čas smysluplně s těmi, na kterých rodině záleží.

Ve výzkumu A. Stedefordové (1981) nepřipravovalo děti na svou smrt 7 z 19 rodičů trpících smrtelnou chorobou a to ani v momentě, kdy už byli přijati na jednotku intenzivní péče. Mysleli si, že jejich děti nejsou novou situací nijak znepokojeny. Autorka ale upozorňuje, že dítě cítí změnu velmi intenzivně a spolu s ní také nemožnost sdílet to, „*co je až příliš bolestivé, než aby se o tom mluvilo*“. Svůj distres pak projevuje v chování, popř. se s ním svěřuje sousedovi nebo jinému dítěti. Ze zbývajících 12 rodičů jen několik vzalo iniciativu do svých rukou a řeklo o nemoci dětem dostatečně brzy. Většina z nich ale čekala, dokud děti samy nepřijdou a neprojeví úzkost nebo se nezeptají.

Dalšími možnými důvody pro vynechání dítěte z boje s nemocí může být strach z přijetí opačné role – rodič se najednou stává někým, o koho se děti starají. Na tomto místě je důležité ujištění, že se nejedná o nic zavrženíhodného (Stedeford, 1981). Rodič, vyčerpaný permanentní nejistotou způsobenou kolísáním mezi nadějí a životem a strachem a smrtí, může mít také nedostatek energie pro komunikaci (Kaye, 1990). Nejistota, která je ale na dítě přenášena, mu způsobuje větší bolest než smutek, který by v případě dostatku informací prožívalo (Polínek, osobní komunikace, 5.12.2014).

Dostupné informace tak otáčí ručičku vah k doporučení říct dítěti informaci o zdravotním stavu včas. Jakým způsobem to ale udělat? Paralelu vidím ve sdělování nepříznivých zpráv pacientovi lékařem. Tato situace je profesionály hodnocena jako jedna z nejvíce stresujících (Taylor, 2007). Lékařský protokol o šesti krocích vypadá následovně:

- Podrobně se seznámit s diagnózou a aktuálním fyzickým stavem klienta.
- Zjistit, kolik toho pacient již ví.
- Zjistit, kolik toho pacient chce vědět.
- Sdílet informace.
- Odpovídat na pacientovy pocity.
- Plánovat další kroky (Taylor, 2007)

Rodič, který svou diagnózu zná, může první krok přeskočit. Jeho úkolem zůstává zjistit, kolik informací dítě o smrti již má. Je možné vycházet ze stádií obecného vývoje konceptu

smrti u dětí a konkrétněji si to ověřit v situaci kontaktu dítěte se smrtí v přírodě – jak radí I. Špaňhelová (2014). Stejně tak se lze dítěte zeptat přímo. Další body pak rodiče nabádají, aby reagoval na pocity dítěte a nakonec se vyjádřil k tomu, jak bude situace vypadat v blízké budoucnosti. Je možné, že se bude takový rozhovor několikrát opakovat, u malého dítěte ještě není ustálený koncept smrti, takže si nemusí být reality konečnosti vědomo (Papadatou & Papadatos, 1991). Starší dítě oproti tomu prochází stejnými stádii vyrovnávání se jako rodič – nejprve šok, poté popření a dále (Kübler-Rossová, 1993). Informování dítěte by mělo být vždy doprovázeno neverbální podporou ve formě objetí, pohlazení, držení. Pokud bude dítě zapojeno do situace, bude cítit volnost ptát se na otázky, snadněji se zadaptuje a umí být velmi podporující (Kaye, 1990).

4.2.2 Smrt jednoho z rodičů

Aktivní a otevřená komunikace je velmi oceňována i po smrti jednoho z rodičů (Kalter et al., 2002-2003, in Hunter & Smith, 2008; Strolená, 2009). Pokud pozůstalý rodič není schopen o smrti s dětmi mluvit, ztrácí tuto schopnost i dítě samo. Sdílení bolesti ze ztráty mezi rodičem a dítětem vede k tomu, že si aktéři uvědomují, že rodina ještě existuje (Worden, 1996, in Dragúňová, 2010). Snaha dítě ochránit před vlastním emočním distresem, mu neumožňuje pochopení životního cyklu (Weber & Fournier, 1985).

Sdělení této zprávy dítěti (zvláště tehdy, pokud na to nebylo – nebo nemohlo být (v případě náhlé smrti) – připraveno) by nemělo obsahovat žádné eufemismy. Tvzení, že „*táta ted' hluboce spí*“ nebo že „*odešel na dlouhou cestu*“ nepomáhají (Papadatou, Papadatos, 1991). Právě naopak. Vyhýbání se slovu „smrt, zemřít, umírání“ dítěti znesnadňuje pochopení finality smrti a tabuizuje celou problematiku. Na místě je užívání konkrétních pojmů – schopnost abstrakce není u malého dítěte ještě vyvinutá. Termín „odešel, usnul“ není pochopitelný a může se současně přenést do strachu z usínání či neustálého čekání na návrat zemřelého (Doughty, 2012a; Laidlaw, 2008; Vychodilová, 2011; Willis, 2002). Je nutné se postarat, aby dítě z rozhovoru pochopilo následující:

- Smrt rodiče není ničí vina a už vůbec ne vina dítěte.
- Rodič nechtěl umřít, nebylo to jeho záměrem, umírání je něco, co nemůžeme ovlivnit.
- Rodič nebyl na dítě nazlobený.
- Naopak, miloval ho.
- Už nikdy se ale nemůže vrátit.
- Zůstane stále milovaný v srdcích těch, kdo ho znali.

- Je v pořádku, pokud dítě pláče, je smutné nebo nazlobené.
- Je ale úplně stejně v pořádku, když si bude hrát nebo se veselit¹² (Papadatou & Papadatos, 1991).

Stejně tak je podstatné odpovídat dítěti na jeho otázky, nechat mu prostor projevit své pocity, přehnaně je netlumit a respektovat jeho způsob truchlení. Dítě zažívá stejnou bolest ze ztráty provázenou fyzickými, emocionálními i kognitivními reakcemi jako dopělý. Mělo by proto být neustále utvrzováno o lásce a podpoře přeživšího rodiče. Zachování režimu rodiny a domácnosti pomáhá dítěti se v nové situaci zcela neztratit a uvědomit si, že rodina stále nějak funguje. Kromě rodinných příslušníků by u dítěte měly být další podpůrné osoby, doporučuje se i informování školy nebo školky o prožité ztrátě (Jansa, 2011; Papadatou & Papadatos, 1991; Stedeford, 1981; Strolená, 2009).

Přesto, že jsem se v posledních dvou podkapitolách vyjadřovala konkrétně ke ztrátě rodiče, velmi podobné zásady platí i v případě úmrtí jiného člena rodiny – prarodiče, sourozence. Poslední poznámkou je v tomto ohledu následující upozornění: „*Neměňte roli dítěti.*“ (Papadatou & Papadatos, 1991, s.5). Žijící dítě není náhradou za mrtvého sourozence, stejně jako se dítě po smrti rodiče nestává dospělým mužem nebo ženou. Dítě by mělo být stále podporováno v trávení volného času s vrstevníky. Smrt rodiče je koncem jeho podpory a péče. Smrt sourozence je však ukazatelem dětské vulnerability, skořápka nezničitelnosti je narušena. Rodiče již nejsou v očích dítěte tak úžasnými opatrovateli, jak si představovalo. Tyhle obavy jsou ale často nevyslyšeny (Papadatou & Papadatos, 1991).

Důležitost komunikace o smrti s dítětem v situaci úmrtí jednoho člena objasňuje tento příklad:

Sedmiletý chlapec byl rodiči přiveden na psychologickou konzultaci pro výskyt chování, které bychom mohli označit jako život ohrožující (skákal ze střechy garáže a vbíhal mezi jedoucí auta). Jako precipitující faktor byla odhalena smrt osmiletého bratra, která se stala před rokem. V terapii mluvil chlapec o svém bratrovi, ptal se na mnoho otázek mapující příčiny smrti a další okolnosti. Nebyl schopen se na to zeptat rodičů, které by tím podle jeho slov rozlítostnil. Svěřil se s vlastním přesvědčením, že mu bude brzy osm let a „nyní je on na řadě zemřít“ (Cole, 2001). Je jasné, že by vhodná komunikace v rodině, respektující některé principy zmíněné výše, mohla tomuto zamezit.

¹² Respektování těchto rad může být v rozporu se spirituálními či náboženskými přesvědčeními některých rodin. Jedná se samozřejmě pouze o návrhy k rozhovoru s dítětem, nikoliv o jedinou správnou cestu.

4.2.3 Proces umírání dítěte

Umírání a smrt dítěte samotného je obestřeno silnými emocemi snad ještě intenzivněji než v kterémkoliv jiném případě. Na samém začátku je to okamžik sdělení takové informace dítěti. Protože je druhou nejčastější příčinou smrti dítěte rakovina (Wolfe et al., 2000), děje se tak mnohokrát v nemocnici. Zdravotník ale stojí před dvojitou obtíží. Vztah lékař – pacient je totiž obohacen o osobu rodiče. Kdo tedy bude ten, který se informací dozví nejdříve? Rodič nebo dítě? Na to odpovídají angličtí výzkumníci (Young, Dixon-Woods, Windridge & Heney, 2003). Zatímco děti vykazovaly značnou interindividuální variabilitu, co se týče přítomnosti rodiče v okamžiku sdělování, všichni rodiče, kromě dvou (n=19), si přáli být informováni dříve než jejich potomci. Chtěli tak zamezit své negativní reakci v přítomnosti dítěte, jemuž si přáli být silným a optimistickým komunikačním partnerem. Nebylo však ani výjimkou, že si své děti před sdělením diagnózy přáli chránit a neříkat jim nic¹³. Tato překrývající se role rodiče jako partnera a zároveň organizátora cenzurujícího přísunu informací směrem k dítěti se ukázala jako značně problematická. Zvláště tehdy, když byla potřeba dítěte získat informace v rozporu s neustálou snahou rodiče o opak (Young, Dixon-Woods, Windridge et al., 2003).

Podle Ch. Zawistovské (2008) by mělo být dítě seznámeno se stejnými informacemi jako každý jiný pacient. Samozřejmě s respektem k vývojovému stádiu dítěte. Dětská psychika je sice méně vyspělá, ale není tím křehčí, nýbrž plastičtější – je daleko schopnější spontánního uzdravení a to především má-li dítě ve svých blízkých oporu (Matějček & Dytrych, 2002).

Vyjměme nyní osobu lékaře a zaměříme se znovu jen na rodinné prostředí. Dítě, ať již ví informaci z nemocnice nebo ne, cítí, že jsou rodiče pod tlakem velké úzkosti a ta se tak přenáší nevědomě i na něj (Blumethal-Barby et al., 1987). I. Plevová a R. Slowik (2010) právě proto nedoporučují rodičům pravdu zamlčovat. K tomu, kdy by se mělo o smrti s terminálně nemocným dítětem mluvit, se vyjadřuje i J. Raudenská (2011):

- Když se samo zeptá.
- Když se výrazně změní zdravotní stav.
- Když se objeví behaviorální změny (obtíže v nemocniční škole, problémy v kolektivu)
- Když vyjadřuje strach ze separace – „*Kdo se o mne bude starat až umřu?*“

¹³ Více jak 60% truchlících rodičů z celkového počtu 429 s dětmi o jejich smrti nemluvalo. Můžeme ale uvažovat, že se u podstatné části jednalo o smrt následkem nehody – která je statisticky uváděna jako nejčastější příčina smrti u dětí (Kreicberg et al., 2004, in Raudenská, 2011; Wolfe et al., 2000).

Rodič by měl být připraven také na možné neadekvátní představy dětí týkajících se nemoci – onemocnění může dítě vnímat jako selhání rodičů, popř. jako příčinu jejich neštěstí, kdy bude smrt dítěte jejich jediným vysvobozením. Vhodné je i použití neverbálních cest komunikace (umění, hudba, hra) či ponechání prostoru dítěti vyrovnat se se situací o samotě (Plevová & Slowik, 2010).

Vědomí, že umírá dítě, se významně podepíše na emočním pozadí života rodiny, nejen na dítěti samotném. Je proto důležité poskytovat dostatečnou péči jak rodičům, tak sourozencům umírajících dětí.

Ráda bych tuto kapitolu ukončila příkladem, který pravdivě ukazuje, že se realita umírajícího dítěte netočí jenom kolem smrti (Řezníčková, 2008, s.9):

„No, já jsem se s Vojtou¹⁴ o smrti nebavila, to začal on (smích). Na některé otázky prostě odpovědět musíte a Vojtík, když se mě v nějaké chvílce v nemocnici zeptal „Mami, já umřu?“ tak já jsem do jeho upřených očí nemohla říct nic jiného než „Vojto, asi ano.“. On to vzal naprosto v pohodě. Jeho další reakce na to byla: „Ale já chci, abyste umřeli vy se mnou, já chci abychom byli pořád spolu.“ V tom jsem vnímala tu dětskou čistotu a touhu žít vztahy s námi dál. Takže Vojtišek věděl, že je na tom špatně. Že bychom se o tom nějak víc bavili, to ne. Myslím, že ho to zajímalo, odpověď se dozvěděl a pak už měl zase svoje starosti, že by chtěl hodinky nebo nové pouzdro, jako každý malý kluk.“

4.3 Komunikace v rodině se zdravými členy

Zásadní otázkou této kapitoly je: **Mělo by se s dítětem o smrti mluvit, i když s ní není konfrontováno?** Sama jsem si ji položila mnohokrát. Místo toho, abychom hledali jednoznačnou odpověď pouze v myšlenkách odborníků, zaměřme se přímo na dítě. To nám ji totiž předkládá zcela jasně.

Okolo 5. roku se začíná dítě na smrt samo ptát a vážněji se jí zabývat (Démuthová, 2010; Kranzler & Colorosová, 2008, in Jansa, 2009). Tyto otázky jsou – stejně jako otázky o stvoření života – známkou normálního, přirozeného vývoje a zaslouží si být oceněny (Papadatou & Papadatos, 1991). Je to předsudek dospělých, který stojí za negativní odpovědi na mou průvodní otázku. *„O smrti a smutných věcech se nemluví.“* (Kopecká, 2010). Dítě mluví o tom, o čem přemýšlí. Jak jsme si ukázali, smrt a její záblesky jsou kolem nás. Bijou nás do očí. Dítě to pouze reflektuje a dělá první krok směrem k přijetí smrti jako přirozené součásti života. Ověřuje si na dospělých své představy, obavy a pocity. A když to dospělý nebere tragicky, nebere to tragicky ani dítě (Doughty, 2012b; Fulghum, 1995; Kopecká, 2010;

¹⁴ Chlapec měl v té době 8 a půl let a umíral na nádorové onemocnění.

Papadatou & Papadatos, 1991). Pokud se ale v tomto momentě nesetká dítě s přijetím, bude smrt kolem sebe „jednoduše pozorovat, divit se a po vzoru rodičů o tom mlčet.“ (Yalom, 2008, s.10). Odborníci tvrdí, že se u dítěte asi v šesti letech vyvine signál, který jej varuje před tématy, jež dospělí považují za nepříjemné nebo dokonce nepřijatelné. To, že se už potom na smrt neptá, neznamená, že ho to nezajímá (Rašková, 2007).

Na druhou stranu, „je těžké jít proti biologickému proudu a vystavovat dítě holé pravdě o smrti.“ (Yalom, 2006, s.90). Touha ochránit dítě před realitou je ale nemožná. Na tomto místě by se měl každý rodič pokusit o přeformulaci. Tím, že s dítětem o smrti mluvíme a pomáháme mu pochopit drobné ztráty, podporujeme vlastně jeho schopnost vyrovnat se se ztrátami velkými, které se nevyhnutelně objeví. Učíme ho ale ještě něco dalšího – ocenit to, co přináší život sám. Vnímání daru života vyšlo výzkumně najevo u těch dospělých a dětí, kteří se se smrtí konfrontovali. Proč to nezajistit pro nás všechny? (Papadatou & Papadatos, 1991).

Dítě se se svými dotazy obrací především na rodiče (Rašková, 2007). A aby s ním mohli o smrti mluvit, musí se nejdříve sami vyrovnat s představou vlastní smrtelnosti a pochopit ji jako přirozenou součást života, nikoliv jako tabuizované téma, o němž se mluvit nesmí (Linhartová, 2012; Raudenská & Javůrková, 2011). Na bedra rodiče je tak naloženo těžké břemeno. Otázka vlastní smrtelnosti a strach, který z ní pramení, je součástí každého člověka. Přesto, že úzkost nelze nikdy zcela přemoci, jde z ní něco vytěžit (Yalom, 2008). C. Doughty (2012a) nabádá rodiče, aby se konfrontovali se svým strachem, četli knihy, plánovali, co by se mělo udělat po smrti s jejich tělem. Děsivé je jenom to, o čem nic nevíme. Uvědomění si vlastních pocitů vztahujících se ke smrti je základní podmínkou kvalitní komunikace o ní s druhým člověkem.

A jak konkrétně by potom měl takový rozhovor s dítětem vypadat? Přála bych si zde popsat obecně platný návod, který by zajistil spokojenost na obou stranách, ten ale neexistuje. Každá rodina je jiná, každé dítě je jiné. Nemůžeme lidem říkat, že MUSÍ o těchto věcech se svými dětmi mluvit, můžeme se pouze snažit je přesvědčit, aby o tom přemýšleli (Meredith, osobní komunikace, 25.11.2014). Proto následující řádky budou pouze radami, které mohou pomoci.

Jak je jistě patrné, příkláním se spolu s mnoha autory (Démuthová, 2010; Doughty, 2012b; Laidlaw, 2008; Linhartová, 2012; Papadatou & Papadatos, 1991; Špaňhelová, 2014; Vychodilová, 2011; Willis, 2002; Žaloudníková, 2010) k doporučení o smrti s dítětem **mluvit**.

Již bylo několikrát v textu zmíněno, že to jsou právě informace, které nenechávají prostor pro zmatky a strach (Linhartová, 2012). Správný čas a věk k započetí takové diskuze je přesně ten, kdy dítě samo chce (Doughty, 2012a). Součástí prvního rozhovoru by mělo být ujištění, že je v pořádku, že se dítě ptá (Plevová & Slowik, 2010). Ono totiž nevnímá jen slova, ale celkový postoj rodiče a jeho chování (Jansa, 2011).

O smrti je třeba i s dítětem mluvit pravdivě. Tedy neříkat mu nic, co se později bude muset odučovat. S dobře vysvětleným faktem se dítě srovná lépe, než s později odhalenou lží (Kranzler & Colorosová, 2008, in Jansa, 2009). Je důležité používat slova „zemřít“, „smrt“, „mrtvý“ a nezaměňovat je za eufemismy, které jsou pro dítě matoucí (Doughty, 2012a; Papadatou & Papadatos, 1991).

Stejně jako potřebuje dítě pravdu, má právo i na dávku uklidnění. A to pro aktuální okamžik. Rodič by neměl bagatelizovat, neříkat, že „umírají jenom staří lidé“. Je ale důležité, aby dítě dostalo ujištění, že přesto, že se na světě dějí věci, které se nám nemusí líbit a přesto, že všechny živé bytosti musí zemřít, teď je všechno v pořádku a dítě je v bezpečí (Doughty, 2012a; Hilt, 2012; Špaňhelová, 2014).

Pokud si rodič není s odpovědí jistý, měl by uznat, že odpověď nezná. Je mnohem zdravější sdílet s dítětem svá pátrání po pravdě, než uklidňovat jeho bezprostřední zvědavost smyšlenkami, které se tak stávají dogmaty (Doughty, 2012a; Papadatou & Papadatos, 1991). Stejně tak není třeba dítěti říkat hned všechny informace, které máme (Linhartová, 2012). Velmi častý odkaz na „přiměřenost věku“ vychází z obecného vývoje konceptu smrti, který jsem prezentovala v dřívějších kapitolách. V nich se dozvídáme, že malé dítě potřebuje smrt vysvětlit co nejvíce konkrétně – seznámení s tělesnými funkcemi a jejich zastavením v momentě smrti, je jednou z cest, jak potřebu názornosti u dítěte respektovat (Špaňhelová, 2014).

Proto, že se ke komunikaci o smrti v rodině vyjadřují napříč celou svou prací, zakončím nyní tuto obecnou část poslední teoretické kapitoly pozitivní informací vyčtenou z nedávných statistik. Naprostá většina české veřejnosti si myslí, že by se o umírání a smrti mělo hovořit a to hlavně v rodině (83 %) (Tuček & Žáčková, 2013). To souhlasí i s výzkumem realizovaným na irské populaci – většina rodičů vyjádřila silné přesvědčení, že by měla být smrt s dětmi probrána dříve, než jí budou muset čelit (McGovern & Barry, 2000). U nás jsou to muži, kterým se o smrti mluví snáze, v zahraničním výzkumu se převážně u mužů setkáváme s pocíťovanou obtížností o smrti s dítětem mluvit a také s nepříjemnými pocity, které takový

rozhovor provází. Považuji za nutné zde upozornit, že česká statistika se vyjadřuje k jakémukoliv rozhovoru smrti, nikoliv k debatě konkrétně s dítětem.

4.3.1 Využití dětských knih v rodinné komunikaci

Přes samozřejmost rad, které byly předloženy, se může stát, že rodiči pochybí slova. Nemusí si být jistý, jak vyjádřit své pocity týkající se smrti, jak zaplašit úzkost ze strany dítěte či jak mu pomoci při překonávání ztráty člena rodiny. Inspiraci pro diskuzi může proto načerpat v knihách, stejně jako dítě samo. V českém literárním kontextu je otevřenost v problematice smrti spíše výjimečná, přesto je to právě literatura s tímto tématem, která dokáže odstranit bezradnost rodičů, kterým nad komplexem dětských otázek o smrti schází univerzálně přijatelná odpověď. Současně vybízí prožívání literárních příběhů dítě k úvahám o hodnotě a smyslu života a identifikační potenciál literárních postav mu umožňuje postupné vyrovnávání se se smrtí bez intenzivnějšího prožívání pocitů úzkosti nebo strachu (Balk, 2008; Šubrtová, 2007).

Knihy *Příběhy pomáhají s problémy* vyzdvihuje úlohu příběhů při překonávání dětských strastí. Přesto, že není smrt námětem žádného z nich, potvrzuje, jak mohou víly, trpaslíci a zvířata pomoci dítěti uvědomit si problém a zrealizovat předložené řešení (Badegruber & Pirkl, 1994).

Novela I. Procházkové (2006) *Myši patří do nebe...ale jenom na skok* se tématu smrti nevyhýbá. Přes počáteční výhrady, které jsem k dílu měla (přílišná idealizace posmrtného stavu se mi zdála přehnaná, zdůrazňování životních funkcí i po smrti jde proti komponentě nefunkčnosti, propagovaný aspekt reinkarnace nemusí být kongruentní s životní filozofií každé rodiny), jej považuji za jedno z nejpovedenějších. Dojem, který ve mně příběh zanechal, bych shrnula do této věty: smrt není ničím, čeho je nutné se bát, představa zvířecího nebe skýtá úlevu a naději, ale život je lepší a proto je důležité si jej užít. Doporučila bych ale následnou rodinnou diskuzi zaměřující se na osvětlení některých myšlenek – nikdy nekončící řetězec dalších existencí může negativně ovlivnit dětské chápání smrti a potencovat dítě k znehodnocení její nevyhnutelnosti.

S podobnými poznámkami zde prezentuji i další knihu, tentokrát švédské spisovatelky A. Lindgrenové (2001). Příběh *Bratři Lví srdce* však vypráví o zcela jiném životě po smrti než bylo zvířecí nebe – zde je dějištěm nebezpečné mise dvou protagonistů. Hned v úvodu je nám představen malý umírající chlapec, jehož svět je prozařován přítomností bratra.

Myšlenka posmrtného pohádkového světa, která byla původně útěšnou představou jen jednoho z nich, se stává realitou pro oba. Přesto, že se někteří z dospělých čtenářů staví ke knize velmi negativně (interpretují si konec děje jako návod k suicidálnímu chování), za autorkou stojí řada lékařů popisujících pozitivní vliv na nevléčitelně nemocné děti (Kráčmarová, 2011).

Již avizovaná kniha *Návštěva malé smrti* nám představuje smrtku jako dítě, které je z umírajících plných strachu rozmrzelé. Změna nastává, když si malá smrt jde pro bolestmi sužovanou holčičku, která ji očekává. Personifikací smrti do podoby dítěte se autorka snaží přiblížit dítěti a zbavit jej tak strachů podporovaných folklorními pohádkami. Podstatným výstupem je také pohled na smrt jako na vysvobození z nemoci (Crowther, 2013).

Smrt se jako červená nitka táhne také příběhem M. Zinnerové (1975). *Princezna z třešňového království*, o které se zmiňuji již dříve v textu, nám v hlubších souvislostech s přírodními jevy objasňuje smrt jako logické vyústění každého života.

Přírodu si na pomoc bere i autorka knihy *Anna a Anička* a do úst babičky vkládá mnohá životní moudra. Apeluje na důležitost vztahu mezi dítětem a jeho prarodiči a snaží se bojovat proti současné institucionalizaci smrti (Špinková, 2014).

Z filozofického uchopení problematiky smrti můžeme čerpat v knize *Já a svět, svět a já*, kde se autoři vyjadřují k hodnotě lidského života a ke smrti jako jeho nutné součásti. Dotýkají se taktéž strachu, který může člověku přivodit smrt cizích lidí i smrt vlastní (Labbé, Puech & Azam, 2009).

Publikace *Když dinosaurům někdo umře* se přes své primární zaměření na pomoc ve stádiích truchlení zaobírá také obecnějšími otázkami typu: co to znamená být živý, jaké mohou být příčiny úmrtí, jak je člověku, když se se smrtí setká, popř. co je po smrti. Velkou předností knihy je její naučný charakter, pomocí kterého se autoři snaží předložit dítěti všechny možné varianty. Jsou zde popisovány různé reakce dítěte na úmrtí v rodině a všechny jsou brány jako zcela přirozené. Rovněž jsou dítěti navrhovány možnosti řešení nově vzniklé situace, autoři se vyjadřují také ke způsobům rozloučení, kdy se dotýkají situace pohřbu (Brown & Brown, 2010).

Také v knize *Jak se rodí bráškové*, kterou Z. Matějček ohodnotil jako „obdivuhodně vystihující svět a mentalitu předškolního dítěte“ (s.3), najdeme kapitolu vztahující se k úmrtí

v rodině. Dozvíme se zde, jak lze smrt vysvětlit i to, jak může dítě prožívat účast na pohřbu (Paštiková, 2007).

Knihy v této kapitole zmíněné nepředstavují kompletní výčet publikací na českém trhu, jež se smrtí zabývají. Jsou však jejich podstatnou částí. Ač se může zdát, že je jich dostatek, v porovnání s jinými tématy je smrt v naší literární tvorbě stále opomíjena¹⁵. Přitom by mohly být dobrým rodinným pomocníkem v nejedné rodině.

¹⁵ Inspirací ze zahraničí nám mohou být tyto publikace: *Duck, Death and the Tulip*; *The Fall of Freddie the Leaf*; *My Grandpa Died Today*; *The Tenth Good Thing About Barney*; *When Violet Died*; *Nana Upstairs & Nana Downstairs* (Doughty, 2012; Papadatou, Papadatos, 1991).

PRAKTICKÁ ČÁST

5. Výzkumný problém, cíle práce a výzkumné otázky

Na začátku každého výzkumu stojí volba výzkumného problému. A. Strauss a J. Corbinová (1999) definují tyto 3 zdroje zkoumatelných problémů:

- Doporučené nebo uložené problémy – tedy podněty zkušenějšího badatele
- Odbornou literaturu, která může upozorňovat na neprobádanou oblast
- Osobní nebo profesní zkušenosti

Při formulaci svého výzkumného problému jsem čerpala ze všech výše zmíněných zdrojů. Na základě osobní zkušenosti, kterou v krátkosti předestírám v úvodu, jsem si určila široké pole tématu smrti a jeho vnímání dítětem. Díky teoreticko-kritické analýze současné odborné literatury jsem postupně cílila svůj výzkumný záměr na neprobádanou oblast, kterou ve své studii postulují např. S. Hunter a D. Smith (2008). Tedy na zkoumání efektu rodičovské komunikace na pochopení smrti u dětí. Takto vymezené výzkumy se zaměřují především na roli komunikace v rodině s umírajícím členem (Barnes et al., 2000; Stedeford, 1981; Young et al., 2003). Jak je tomu ale v rodině, kde jsou všichni zdraví? Nedostatek odborných poznatků otevíral možnost pro realizaci průvodní studie. Zkoumání komunikace bez předpokladu anticipované smrti v rodině se tak stalo náplněm mé postupové práce (Zedníková, 2013). Zde se hlásí ke slovu jistá profesní zkušenost, kterou jsem tímto získala a jež mi byla zdrojem dalších poznatků, z nichž nyní vycházím. Téma se ukázalo jako velmi aktuální. Podmínka nepřítomnosti umírajícího člena nukleární rodiny zůstává. Současně ale kladu nyní větší důraz na proces seznamování se dítěte se smrtí, které se neděje pouze vystavením dítěte ztrátě v úzké rodině. Cílem výzkumu je tedy **zjistit, jakou roli hraje rodinná komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti.**

V souladu s cílem výzkumu jsem si zvolila tyto výzkumné otázky:

- 1) Jaký je kontext rodinné tématické debaty s dítětem?
- 2) Jaké konkrétní situace jsou podnětem dětských tématických poznámek?
- 3) Jakou roli hrála rodinná tématická debata v situaci ztráty v rodině?
- 4) O jaké kognitivní aspekty se dítě ve svých tématických poznámkách zajímá?
- 5) Jaké emoce u dítěte rodič v rodinné tématické debatě pozoruje?
- 6) Jak reaguje v rodinné tématické debatě rodič?
- 7) Jaký způsob vedení rodinné tématické debaty rodič vyzdvihuje?

6. Popis zvoleného metodologického rámce a metod

6.1 Zvolený typ výzkumu

Absence bohatého výzkumného podloží se podepsala také na volbě typu výzkumu. Je to právě kvalitativní metodologie, která umožňuje orientaci v problému a stává se tak výhodným prostředkem k počáteční exploraci (Hendl, 2005). M. Miovský (2006) popisuje kvalitativní přístup jako takový, který pro popis, analýzu a interpretaci nekvantifikovaných či nekvantifikovatelných fenoménů používá kvalitativní metody. Výhodou je především podrobné uchopení zkoumaného jevu v přirozeném prostředí umožňující postihnout větší množství potenciálních vztahů. Z toho můžeme současně odvodit i jeho nevýhodu: analýza dat je časově náročná a pravděpodobnost ovlivnění výsledků osobními preferencemi výzkumníka je vyšší. Rovněž je často kritizována nemožnost zobecnění dat na celou populaci. Obecně ale platí: „*to, co kvantitativní výzkumníci kritizují, je vlastně v mnoha směrech předností*“ (Hendl, 2005, s. 53).

Kvalitativa tak v tomto případě umožňuje základní orientaci v problému, který je zatím stále opředen domněnkami a zároveň nabízí prostor k hlubší sondě specifických podtémat, jež se mohou objevit. V budoucnu by mohly být výsledky této kvalitativní studie podložím pro tvorbu kvantitativního šetření. Je otázkou, zda-li by k němu bylo téma smrti vhodným námětem.

6.2 Zvolená metoda sběru dat

Kvalitativní metodologie nabízí množství strategií sběru dat. Po důkladné exploraci jednotlivých typů a zvážení vhodnosti jejich užití, jsem si zvolila metodu polostrukturovaného interview. Přesto, že je rozhovor v psychologii často diagnostickým prostředkem, jejich metodologická báze je totožná. Vždy se jedná o moderovanou interakci prováděnou s určitým cílem a účelem. Navíc jeho prostřednictvím získává výzkumník kromě vyslovených výpovědí také sekundárně informace pozorováním tázaného (Miovský, 2006). Konkrétní odnož polostrukturovaného interview je nejrozšířenější. Jak je z kontextu zřejmé, nachází se ve středu mezi strukturovaným a nestrukturovaným přístupem. Přesto, že je náročnější na přípravu, kumuluje v sobě výhody obou zmíněných typů. Dovoluje výzkumníkovi měnit pořadí předem připraveného schématu otázek, které tvoří tzv. jádro interview, a tak maximalizovat výtěžnost metody. Doplnujícími otázkami však může tazatel tříštit konzistenci odpovědi účastníka, která je zachována u nestrukturovaného rozhovoru nebo naopak může sklouznout ke sbírání dat, která nejsou relevantní cílům výzkumu a výzkumným otázkám, což

zase ošetřuje rozhovor strukturovaný. Jak ale podotýká Hendl (2005): „výzkumný proces je vždy kompromisem a vyvažováním nedostatků a výhod“ (s.53).

Volba polostrukturovaného rozhovoru mi umožnila získat odpovědi na všechny výzkumné otázky a zároveň ponechala možnost respondentovi zaběhnout do detailů typických pro jeho rodinu. Takto získané informace zprostředkovaly komplexnější náhled na celou problematiku.

Posledním zastavením této podkapitoly je podrobnější analýza struktury rozhovoru (celé jeho znění prezentuji v příloze č.7). Výchozím bodem pro jeho tvorbu byla dřívější zkušenost s touto metodou v předchozím výzkumu (Zedníková, 2013). Důležité části zůstaly nezměněny, jiné, méně významné, byly inovovány. Ráda bych zde podstatné změny prezentovala – oproti svému minulému šetření jsem nyní kladla větší důraz na:

- Popis rodinného systému
- Minulé zkušenosti dítěte se smrtí v jeho okolí (smrt prarodiče, praprarodiče, domácího zvířete)
- Postoje rodičů ke smrti
- „Osvědčené strategie“ tématické rodinné debaty
- Možnosti tématické debaty i mimo rodinu.

Výzkumné podloží, které již minule přispělo k tvorbě rozhovoru (McGovern & Barry, 2000; Zawistowski, 2008) zůstalo zachováno, stejně jako má vlastní zkušenost s rozhovorem s dítětem na toto téma. V neposlední řadě byl rozhovor obohacen o konkrétní přesah do praxe – o ilustrativní vysvětlení modelové situace dítěti¹⁶ (Špaňhelová, 2014).

6.3 Proces získávání a zpracování dat

Přepracovaná struktura rozhovoru si žádala pilotní ověření. Realizovala jsem proto první rozhovor, při kterém byly dodrženy předepsané zásady vedení. Pro úplnost výpovědi a shodnost všech potřebných kritérií byla výpověď do výzkumu zařazena¹⁷.

Protože nebyl způsob získávání dalších účastníků jednotný, disponovali participanti rozdílným množstvím informací. Proto jsem je před každým rozhovorem uvědomila o potřebných informacích, upozornila na nutnost nahrávání a získala ústní informovaný souhlas.

¹⁶ Respondent byl vyzván, aby reagoval na takto položenou hypotetickou poznámku dítěte: *Mami, proč ten ptáček nelétá? To je divné, všichni ptáčci přece létají. Co se stalo?*

¹⁷ A to pod číselným označením 1.

Pro zmírnění počáteční nervozity byli všichni ujištěni o neexistenci jediné správné odpovědi. V momentě, kdy neměli žádné další otázky, započala jsem interview a data současně fixovala jako audio záznam na diktafon. Devět rozhovorů proběhlo v kavárně, pět na pracovištích účastníků výzkumu, dva u respondentů doma a jeden v prostředí rodinného centra. Na konci rozhovoru jsem vymezila prostor ke zpětné vazbě, otázkám a před rozloučením jsem nabídla možnost zaslání své práce po jejím dokončení.

Následně jsem provedla transkripci zvukového záznamu do podoby textového materiálu bez jakékoliv redukce získaných informací za současné kontroly přepisu opakovaným poslechem. Každému respondentovi jsem přiřadila číslo (1-17) a nadále již nepracovala s jiným označením. Doslovně přepsané texty byly zaslány všem účastníkům k nahlédnutí s výzvou k případným opravám či doplnění. Žádný možnosti cenzury informací nevyužil.

Data jsem pro kvalitativní analýzu systematizovala dle výzkumných otázek, které vytyčují hlavní témata umožňující popsat rodinnou debatu o smrti. Každé výzkumné téma je syceno několika otázkami výše popsaného rozhovoru. Tyto otázky byly následně pomocí metody vytváření trsů sumovány do významových bloků pro výskyt společných znaků, stejně jako pro lepší přehlednost. Vlastnosti daných trsů byly vyjádřeny pomocí metody prostého výčtu, která pomohla vzniklé podkategorie blíže popsat. Následně jsem pomocí metody zachycení vzorců (gestaltů) hledala opakující se principy v získaných datech napříč všemi tématy (Mioviský, 2006).

6.4 Etické problémy a způsob jejich řešení

Účast na výzkumu byla dobrovolná, z mé strany se jednalo o nabídnutí spolupráce, kterou mohli účastníci v jakékoliv fázi odmítnout. Všechny informace jim byly k dispozici již před začátkem, důraz byl kladen zejména na anonymitu zúčastněných a na nutnost nahrávání rozhovoru zajišťující autentičnost a maximum získaných dat. Za těchto předpokladů jsem nepovažovala za nutné požadovat písemný informovaný souhlas, proto byl u všech proveden formou ústní. Během rozhovoru byla respondentům ponechána možnost neodpovídat na otázky, které by zhodnotili jako příliš intimní či zraňující. Žádný z nich tohoto nevyužil.

7. Charakteristika zkoumaného souboru

Vědoma si náročnosti výběru respondentů jsem jejich oslovování započala již v únoru 2014. Nejprve jsem rozeslala e-mail všem maminkám, které se participovaly na mém minulém výzkumu, s předpokladem získání respondentů metodou sněhové koule. Stejně jako posledně jsem hledala potenciální respondenty také ve svém okolí mezi rodiči předškolních dětí, jejichž rodiny souhlasí s mnou vytyčenými kritériemi ($n_1=2$). Poprosila jsem i své známé, aby by mi na někoho takového zprostředkovali kontakt ($n_2=4$). Dále jsem oslovila mateřské školy v Olomouckém kraji, jejichž úplný seznam společně s kontakty jsem získala s pomocí současné olomoucké vedoucí odboru školství. V jedné školce jsem měla v době rodičovské schůzky osobní vstup, jehož prostřednictvím jsem přítomné motivovala k zapojení se do mého výzkumu. Kontaktovala jsem taktéž většinu rodinných center v Olomouckém kraji s očekáváním aktivnějšího přístupu rodičů. Některé z manažerek a zakladatelek oslovených center mi samy nabídly spolupráci ($n_3=4$), jedna z nich na svých webových stránkách uveřejnila můj článek s nabídkou účasti ve výzkumu (viz. příloha č. 6). Tato rodinná centra společně s dalšími, které na můj popud reagovali, rozeslala nabídku svým členům. Od některých jsem následně dostala pozitivní odpověď ($n_4=6$). Posledního respondenta mi po vlastním rozhovoru zprostředkovala jedna z participantek ($n_5=1$).

K výběru vzorku jsem tak použila kombinaci nepravděpodobnostních metod – a to konkrétně příležitostného výběru, záměrného výběru přes instituci a výběru metodou sněhové koule. Výše popsanými cestami jsem do svého výzkumného souboru získala 17 respondentů. Sběr dat trval od února 2014 do listopadu 2014.

Základní soubor tvořili rodiče, kteří mají jedno nebo více dětí v předškolním věku. Zde se nabízí otázka výběru tohoto kritéria. Abych mohla zjistit, zda-li má komunikace s dítětem o daném tématu vliv na vývoj jeho konceptu smrti, musela jsem si zvolit takovou věkovou hranici, která by nepřevyšovala výzkumy podložený věk, ve kterém dochází k jeho plnému dosažení – a tím je podle většiny autorů uvedených v teoretické části 9 let.

Osobu rodiče jsem zvolila pro jeho stěžejní roli v rodinné komunikaci. Nesoustředila jsem se pouze na osobu matky jak tomu bylo posledně a vyhnula se tak vlastním nepodloženým předpokladům.

Poslední podmínkou byla nepřítomnost umírajícího člena nukleární rodiny. Z minulého výzkumu jsem již věděla, že se přítomnosti smrti v širší rodině nevyhnu – 9 respondentů hovořilo o ztrátě prarodiče či praprarodiče, 3 respondenti popisovali smrt vlastního domácího zvířete. Přesto, že jsem se zaměřovala i na tyto minulé zkušenosti se smrtí, byly zjišťovány

pouze způsoby rodinné komunikace o ztrátě. Hlavní těžiště rozhovoru směřovalo k přirozenému objevení se tématu smrti v rodinném rozhovoru.

Výběrový soubor tvoří (včetně jednoho pilotního rozhovoru) 17 respondentů – 14 žen ve věku od 30 let do 46 let ($\eta=36,8$) a 3 muži mezi 34 a 39 lety ($\eta=36,6$). Respondenti uváděli většinou vysokoškolské vzdělání. Patnáct rozhovorů proběhlo v Olomouci a dva v Ostravě.

Kdybych se měla nyní vyjádřit k věku předškolního dítěte, na které byl rozhovor cílený a který vzhledem k zaměření výzkumu považuji za stěžejní – pohyboval se v rozmezí od 3 do 6 let. Přestože jsem všechny respondenty předem informovala o své cílové skupině, dozvěděla jsem se až na místě setkání od dvou z nich, že jejich děti ještě nezačaly chodit do mateřské školy. Interview jsme přesto uskutečnili. Pro velký věkový rozdíl jsem se ale rozhodla nepoužít celý rozhovor, ale pouze závěrečná obecná doporučení rodiče pro tématickou debatu s dítětem (výzkumná otázka č.7). Odpovědi na další výzkumné otázky jsou tak syceny informacemi o dětech ve věku od 5 do 6 let. Jedná se o **šestnáct dětí** (šest chlapců a deset dívek) **patnácti rodičů** – třináct z nich letos navštěvuje mateřskou školu posledním rokem a 3 děti zůstávají v mateřské škole i příští rok. Jedna z respondentek se vyjadřuje k oběma svým dvojčatům v tomto věku¹⁸. Celkový počet dětí jedné matky se pohyboval v rozmezí od jednoho do čtyř.

Výše zmíněné sociodemografické charakteristiky jsou znázorněny v tabulce č.1.

Tabulka č.1: Sociodemografické charakteristiky respondentů

Rodič	Pohlaví	Věk	Vzdělání	Věk partnera	Vzdělání partnera	Počet dětí	Pohlaví popisovaného dítěte	Věk popisovaného dítěte	Věk ostatních dětí
č.1	M	37	VŠ	37	VŠ	2	chlapec	5	2
č.2	Ž	39	VŠ	/	/	1	dívka	6	/
č.3	Ž	46	SŠ	43	VŠ	2	dívka	6	21
č.4	M	34	VŠ	33	VŠ	2	dívka	5	1
č.5	Ž	39	VOŠ	40	SŠ	3	dívka	6	9, 4
č.6	Ž	38	VŠ	39	SŠ	2	chlapec	6	3
č.7	Ž	36	VŠ	36	VŠ	3	dívka	6	8, 4
č.8	Ž	30	VŠ	36	VŠ	2	chlapec	6	3
č.9	Ž	43	VŠ	44	VŠ	3	dívka	6	22, 15
č.10	Ž	36	VŠ	44	VŠ	2	chlapec	6	1
č.11	Ž	39	VŠ	45	SŠ	4	dívka, dívka	6, 6	13, 10
č.12	Ž	39	SŠ	38	SŠ	2	chlapec	6	9
č.13	Ž	38	SŠ	37	SŠ	2	chlapec	3	13
č.14	M	39	VŠ	39	SŠ	2	dívka	5	2 měsíce
č.15	Ž	31	VŠ	43	SŠ	2	dívka	5	1
č.16	Ž	30	VŠ	33	VŠ	1	chlapec	3	/
č.17	Ž	31	VŠ	32	VŠ	3	chlapec	5	3, 1

M – muž, Ž – žena

VŠ – vysoká škola, VOŠ – vyšší odborná škola, SŠ – střední škola

¹⁸ Respondentka nepopisuje podstatné rozdíly v jejich prožívání a kognitivním vztahování se.

8. Výsledky

Metody analýzy dat, jež jsem ve své práci použila, charakteristické intencí výzkumníka kategorizovat odpovědi respondentů, hledat společné znaky a popisovat zjištěné vztahy, s sebou přináší jak výhody tak nevýhody. I přes mou snahu zachovat co největší variabilitu kategorií, dochází k občasnému stírání jedinečných výpovědí respondentů. Tento postup, který na první pohled může výsledky ochuzovat, je na druhou stranu výhodný pro přehledné uspořádání výzkumných výstupů. Vytvoření představy o frekvenci, obsahu a dalších náležitostech komunikace o smrti v rodině je tak podstatně snadnější.

Výsledková část mé práce je rozčleněna do tří hlavních bloků. Zaměřuji se v nich postupně na situaci příchodu dítěte s tématickou poznámkou a na oba vybrané participanty rodinné diskuze. Výstupy jsou doplněny autentickými výpověďmi¹⁹, pro které používám stabilní číselná označení 1-17, jež situuji za každou přímou řeč do závorky (viz. tabulka č.1).

8.1 Situace rodinného tématického rozhovoru

V první podkapitole se budu zabývat charakterem situace rodinné tématické debaty. Přesto, že se nedá zcela oddělit od popisu jednotlivých aktérů (tedy od rodiče a dítěte), dovoluje nám od něj alespoň částečně odhlédnout.

8.1.1 Přítomnost tématu smrti v rodinném rozhovoru a jeho frekvence

Odrazovým můstkem celé výzkumné části je předpoklad existence takové tématické debaty rodiče s dítětem. Jak je tomu doopravdy?

Ve čtrnácti rodinách je téma smrti dítětem nějakým způsobem reflektováno. Ve většině z nich byl rodič konfrontován alespoň s jednou dětskou otázkou: „*No, tak já bych řekla, že to je naprosto přirozený. Když to na ni přijde, tak se zeptá.*“ (7). Respondenti však upozorňují, že mnohem častěji se ze strany dítěte setkají s pouhým tématickým komentářem: „*Asi se spíš baví o tom, co vidí. Že spíš řekne, že něco viděla nebo že to nějak je a potom se o tom bavíme.*“ (4).

V poslední rodině na smrt dítěte verbálně nereaguje: „*Že by se mne ptala, to jsem nezažila. Ona je zvědavá na spoustu jiných věcí, ale tohle... toho jsem si nevšimla nikdy.*“ (3).

Průměrný věk dítěte v době jeho první reakce vychází na 3,5 roku. Variační rozpětí, které se odvíjí od maxima pěti let a minima dvou, jsou tři roky. Modusem i mediánem je rovněž věk tří let. Ráda bych zde apelovala na nutnost velmi obezřetného přijetí těchto

¹⁹ Byla provedena pouze korekce jmen dětí a jiných členů rodiny z důvodů zachování absolutní anonymity.

číselných údajů. Pátrání v daleké minulosti a obtížnost přesně datovat první poznámky dítěte, svědčí o pouhém informativním charakteru číselných veličin výše.

Ve více jak polovině případů předcházela první reakci dítěte smrt člena širší rodiny, popř. domácího zvířete: „*Tak jestli to můžu říct, tak v podstatě od smrti dědečka.*“ (17).

Kategorizace frekvence takové debaty je obtížná. Kromě toho, že mi rodiče předkládali širokou plejádu možností od každodenních upozornění po sporadické reakce, odkazovali rovněž na nemožnost zaznamenání a zapamatování si všech takových dětských poznámek: „*Tak to nedokážu říct. [...] Je to pro ni prostě známá věc, že když to přeženu – úplně stejně, když řekne, že si jde namazat rohlík nebo že jde na záchod, tak přijde a řekne, že tam je mrtvá moucha, že to jde vyhodit.*“ (4). V této souvislosti je důležité si také uvědomit, že se frekvence tématické debaty může v průběhu vývoje dítěte měnit: „*Tedy to bylo fakt jako intenzivní, bylo to velký téma, furt se to opakovalo dokola. [...] Teď jsou tam jiný témata.*“ (15).

8.1.2 Komunikační partner dítěte

Téměř všichni respondenti, kteří se mnou provedli rozhovor, se považují za podstatného komunikačního partnera dítěte. Pouze jedna matka tuto výsadu přenechává svému manželovi: „*U nás má tyhle promluvy manžel.*“ (5). Zde je patrný genderový rozdíl: všechny ženy uvedly kromě sebe ještě další osobu, se kterou dítě může o smrti rovněž mluvit. Nejčastěji se jednalo o jejich partnera. Oproti tomu muži své partnerky v tomto případě uváděli jako málo pravděpodobnou možnost: „*Kdyby přišel a ptal se, tak... spíš si myslím, že by to žena nechala na mne.*“ (1). Dalšími rodinnými příslušníky, na které se děti mohou dle respondentů obracet, jsou babičky, prababičky a další sourozenci. Jedná se ale o výjimečně uváděné eventuality.

8.1.3 Podněty dětských tématických poznámek

Jak již bylo řečeno, dětský zájem o smrt mohou vyvolat konkrétní podněty. Není však vyloučeno, že se téma objeví spontánně bez vnějších okolností: „*To ona to řekla tak jako nahodile, že o tom přemýšlela a pak to řekla.*“ (5). Protože je druhá zmíněná možnost v mém výzkumu pouze minoritní záležitostí, zastavím se nyní u situací, které mohou tématickou debatu podnítit. Jejich výčet zde nemá ambice vyčerpávajícím způsobem postihnout celou realitu, poskytuje však detailní pohled do dětského světa prostoupeného viditelnými záblesky smrtelnosti.

Nejčastějším podnětem dětských poznámek je smrt člena širší rodiny. Popsat specifika takové dětské zkušenosti je obtížné. Roli hraje spousta faktorů – věk dítěte v době ztráty, vztah se zemřelým, způsob vyrovnávání se rodičů dítěte s touto ztrátou atd. Protože jsem se držela svého výzkumného cíle, nemohla jsem zabíhat do mnoha detailů. Přesto si dovolím zde zjištěné informace prezentovat.

Všechny děti, které za svého života prožily ztrátu prarodiče a byly v té době starší než 1 rok, tuto skutečnost komentovaly: „*Ptal se třeba na to, kde babička teďka je, když umřela, tak kde jako je.*“ (1).

Smrt prarodiče byla stejně často podnětem dětských poznámek, pouze v jednom případě na ni dítě nereagovalo. Matka však akcentovala neexistenci vazby mezi dítětem a zemřelým: „*Tchýnina tchýně zemřela před rokem na Vánoce, s tou on nebyl moc v kontaktu, tak to myslím, že úplně jako moc nezaregistroval.*“ (17).

Stimulem dítětem iniciované debaty jsou i ztráty v rodině, které proběhly, když ještě samo nebylo na světě: „*Ptá se samozřejmě jako kde má manžel tatínka nebo vlastně i na jeho babičku, když ona má babičku, tak kde on má babičku.*“ (15). Zde bych chtěla vyzdvihnout podstatnou roli rodinných fotografií, které zmiňovala druhá největší skupina respondentů. Provázanost těchto skutečností je jasná. Stejně jako slouží fotografie dospělému, připomíná si jimi důležité momenty a osoby i dítě: „*Hodně syn se k tomu vracel, že jsme tam měli fotku a že je to škoda, že děda z Hodonína umřel, že byl starej, říkám – jo, byl starej.*“ (8).

Poznámky dítěte zaměřené na smrt člena rodiny a následně na smrt obecně mohou být podpořeny také debatou o daném člověku mezi rodiči, která zahrnuje vzpomínání na zemřelého: „*Když jí byly tři roky, tak umřela moje babička [...] tak já o ní hodně mluvím, že mně hodně chybí.*“ (2). Tématický hovor v rodině se však nemusí týkat jen vzpomínky na smrt příbuzného – i nekonkrétní rodinná debata o smrti v dítěti velmi často vyvolávala otázky: „*Spousta lidí si myslí, že když vedou mezi dospělýma hovor a děcko si kousek od toho hraje, že je neslyší, ale opak je pravdou.*“ (9).

Smrt prarodiče a prarodiče se tak stala bezprostředním podnětem tématické diskuze téměř vždy. Reakci dítěte tolik nevyvolávala smrt jiných rodinných příslušníků jako je teta, strýc či prasestřenice, pokud ovšem nebyl rodičem vyzdvihován jejich blízký vztah. Spíše ale dítě svou poznámkou vzpomínalo smrt mimo rodinu, která zasáhla jeho rodiče (blízká kamarádka, dítě přátel).

Na tomto místě bych chtěla porovnat zážitek výše a zkušenost se smrtí domácího zvířete. Přesto, že absolutní četnost byla v druhém případě podstatně nižší, vyvolala smrt psa

nebo kočky v domácnosti reakci dítěte vždy: „*Ten mladší na něj vzpomíná dost často, máme teda fotku, tak se to možná vztahuje i k té fotce.*“ (12). Čtvrtina dětí se také setkala se smrtí psa jejich prarodičů. Ta byla reflektována jen v polovině případů.

Smrt domácího zvířete není jediná zvířecí smrt, se kterou se může dítě setkat. Třetím nejčastějším podnětem dětských vstupů se totiž stalo zemřelé zvíře, které dítě vidělo venku: „*Třeba o prázdninách jsme byli na horách a vzpomínám si, že viděl mrtvou lasičku a že ho to hodně zaujalo.*“ (1).

Stejně významným podnětem se stala také smrt prezentovaná v televizi. Rodiče odkazují na tento motiv jak v pohádce: „*Pouští si pohádky, teď to je Lví král – a tam to zrovna je, jak zemře Mufasa, to je důležité a to se mne na to ptala.*“ (4), tak ve filmu primárně určeném pro dospělé: „*Ale snažím se to cenzurovat, takže nějaký krváky, násilnosti, to ne, ale když je to třeba nějaká inteligentní detektivka, tak to jo, ale to ona tak jako bere, že on tam někdo umřel, někdo ho zavraždil, protože byl zlý nebo prostě něco udělal.*“ (9).

Mezi další možné stimuly patří návštěva hřbitova, která se většinou – alespoň poprvé – stane místem, kde je dítěti vysvětlen koloběh života a smrti: „*Já jsem jí jako vysvětlit co tam je, proč to tam je a co se stalo. Že dědeček prostě umřel a že už není a že jednou tak nebudeme všichni, že se prostě všichni narodíme a umřeme.*“ (14). Často jsou následně na této tradici dítětem oceňovány jiné okolnosti, než provázanost hřbitova se smrtí: „*Děti se jako předhání kdo půjde dát vodu do konvice a kdo zapálí svíčku.*“ (5).

Dítě dále reaguje na přírodu a její chřadnutí, zaznamenává i smrt Ježíše na kříži nebo spojitost zabitého zvířete a masa, které jí k obědu. Tyto popudy dokreslují širokou paletu možností, neobjevují se však ve výpovědích participantů s vysokými četnostmi.

8.1.4 Tématický rozhovor s dítětem mimo rodinu

Vzhledem k tomu, že se podněty vyvolávající dětské tématické poznámky objevují všude kolem nás (a rodič tomu nemusí být vždy přítomen), zjišťovala jsem také, jak se respondenti staví k otevření tématu smrti učitelem v mateřské škole. Názory se podle očekávání štěpí na dva tábory, přičemž silnější hlas zní pro možnost takovou debatu učitele s dětmi nepodpořit: „*To by měli doma rodiče, musí ta rodina nějak fungovat. Rodiče by měli fungovat – takže jenom v rámci rodiny.*“ (5). Důvody jsou k tomu mnohé – rodiče považují smrt za intimní věc, která by měla zůstat v prvním sociálním uskupení dítěte, mají obavy ze způsobu, kterým učitel dané téma pojme: „*Nevím, jestli bych chtěla, aby nějaká učitelka synovi říkala věci, se kterými já nesouhlasím.*“ (17) nebo vyzdvihují vysokou náročnost

takového úkolu: „*Tedka mají učitelky hodně těžkou pozici, jak je každá rodina jiná. [...] Tedka právě v nějaké lesní školce ukazovali dětem, jak vypadá zabíjačka a část rodičů byla jako úplně konsternovaných.*“ (15). Menšina ale zastává názor o naprosté přirozenosti tématu, která by měla prostupovat i fungováním dítěte v mateřské škole: „*Neměla bych s tím žádnéj problém, kdyby jim to paní učitelka řekla po svém, jak to sama cítí, vůbec by mi to nevadilo. Dřív to tak i bylo, že. Babička umřela, tak děcko mělo dva roky, pět let, sedm let, to je jedno, byly u toho, klečely u toho.*“ (7).

K zařazení tématu do školního kurikula se rodiče staví shovívavěji. Takovou debatu by klidně viděli v osnovách základní školy. Přesto výše zmíněné důvody často setrvávají, jejich názor je opředen nedůvěrou a jen málokdy se setkáme s jednoznačně kladným stanoviskem. Dokonce jeden z respondentů upozorňuje na negativní vliv takto plošně nařízené debaty: „*Možná si myslím, že kdyby to bylo povinně v osnově, tak by to dopadlo podobně jako se sexem, že se tomu ti kantoři vyhnou, pokud s tím nejsou srovnání.*“ (4).

8.2 Osoba dítěte

Druhá podkapitola nám přiblíží prožívání dítěte stejně jako jeho kognitivní uchopení tématu smrti, které je podstatné pro formování objektivního konceptu.

8.2.1 Emoce dítěte projevované v tématickém rozhovoru

Emoční rozpoložení dítěte v situaci tématické debaty je zprostředkováno rodičem. Proto se na začátek hodí upozornit na zkreslení, ke kterému mohlo dojít – protože se nejedná o subjektivní výpověď dítěte, informace tak nemusí být zcela přesné. Jak uvádí jeden z respondentů, vnitřní život dítěte zůstává rodiči občas utajen: „*Jako člověk neví – myslí na to? Děje se v něm nějaký proces? Nebo fakt to je tak, jak to děcka mají, že nemyslí na nic? Děcka často na nic nemyslí, tak těžko říct.*“ (1).

Nejčastěji respondenti uvádí, že je dítě prosto nějakých výrazných emocí: „*Je to informace jako každá jiná, ona to nějak prostě neřeší, bere to tak, že to jako patří k tomu koloběhu, co se ve světě děje.*“ (9). Vysvětlení takového odstupu nabízí jedna z participantek: „*On se spíš rozbřečí, nevím, když se nemůže na něco dívat. To zní blbě, ale ty děti reagují na takový ty bezprostřední věci, co se týkají jejich osoby a něco, co je vzdálený, je ještě tolik nerozhází.*“ (8). Nevýrazná reakce dítěte bývá mnoha rodiči spojována také s absencí ztráty člověka, ke kterému by mělo dítě silnější citovou vazbu: „*Nijak to neprožíval, protože to nebyl nikdo blízký.*“ (12).

U některých dětí se naopak v momentě, kdy je rozhovor stočen na zemřelé (ať už na ty, které dítě zažilo nebo na příbuzné, kteří zemřeli před jeho narozením), objevuje smutek a lítost: „*Řekne – mně se stýská po stařence, mně je smutno po stařence [...] cítí jako kdyby takové to definitivum, že už stařenku nikdy nepotká.*“ (7). Podstatnou roli zde hraje podle jedné z výpovědí emoční vyrovnávání se rodiče s touto ztrátou: „*Je hodně důležitý, jak to má ten dospělej, na kterým to vidí. To, s čím je srovnanej on, tak s tím se vlastně srovnaj ony.*“ (11). Taková lítost je někdy dítětem projevovaná i v momentě nalezení mrtvého zvířete v přírodě: „*Je vidět, že tam trošku už taková lítost je, že prostě ona už ví, co to je kočička, když si u babičky může kočičku pohladit [...] a když je ta kočička přejetá, tak si s ní teda asi nepohraje.*“ (14).

Jen výjimečně se objevily poznámky dítěte sycené strachem nebo smutkem ze smrti rodičů: „*Říká, že by nechtěla, aby umřela maminka nebo tatínek, aby nebyla sama [...] ona v tom má nějaké jako emoce, zašklebí pusinku a jasně, ale že by to prožívala nějak super intenzivně? Je si toho vědoma, je smutná, ale smutná věku adekvátně.*“ (4). A ještě méně ty, za kterými by stál strach z vlastní smrti: „*To je pro ni věc, které se jako obává, to, že se to může stát nám, to jako bere (smích), ale u sebe nebo třeba u malé sestry, tam si myslím, že je to pro ni takový ohrožující.*“ (15).

Emoce dítěte projevované v souvislosti se smrtí se mohou střídat a to jak během jednoho rozhovoru, tak v průřezu více tématických debat.

8.2.2 Obsah dětských tématických poznámek

Kategorizaci obsahu dětských poznámek jsem provedla jejich zařazením pod jednotlivé komponenty konceptu smrti (Zawistowski, 2008). Reprezentace těchto komponent typickými otázkami je uvedena v tabulce č. 2.

Tabulka č.2: Komponenty konceptu smrti a příslušné otázky

Komponenta konceptu smrti	Otázka dítěte
Univerzalita	<i>Umře každý?</i>
Příčinnost	<i>Proč umíráme? (popř. Umírají lidé, protože jsou špatní?)</i>
Nevratnost	<i>Když někdo zemře, může znovu ožít?</i>
Nefunkčnost	<i>Mají mrtví zachovány životní funkce? Dýchají? Bije jim srdíčko?</i>
Nevyhnutelnost	<i>Může mne někdo/něco ochránit před smrtí?</i>

Nejčastěji je rodinná debata stočena ke komponentě příčinnosti: „*No, nejčastěji se ptá, proč ti lidi umřeli.*“ (15). Jak je vidět i z této výpovědi, je to právě mapování příčin, jehož intenzita narůstá po prožití ztrátě: „*Nedokážu říct, jak dlouho po té smrti ty dotazy trvaly, většinou to bylo proč dědeček umřel, proč už není.*“ (17).

Na druhé přičce stojí zjišťování toho, zda-li je smrt univerzální pro všechny živé bytosti. Většina rodičů se přiznává, že to byli oni, kdo takovou poznámku směrem k dítěti pronesli, aniž by ji samo vyžadovalo: „*To jsem mu říkala.*“ (10). Zde se ještě na chvíli zastavím: podstatné je u dítěte rozlišit, zda je schopno toto obecné tvrzení převést do konkrétní roviny vlastní rodiny. S poznámkami o smrti jednoho z rodičů se setkáme u poloviny dětí, které informaci o univerzalitě dostaly. Častěji se jedná o poznámku bez emočního doprovodu: „*Přišla za mnou a zeptala se: Mami a když vy umřete, půjdeme do dětského domova.*“ (5). Ještě obtížnější je přijmout osobní smrtelnost (Maruščáková, 2006). Ta je námětem poznámek u třetiny těchto dětí: „*Děda už je přes půl roku mrtvej a syn teď přišel a zničehonic se mě zeptal, proč takhle staří lidi umřou ve spánku a jestli se mu to může taky stát.*“ (8). Pokud se ale na výše popsanou skutečnost podíváme z druhé strany, zjistíme, že se takto cílené glosy, reflektující potenciální smrt sebe nebo svých rodičů, objevovaly pouze v těch rodinách, které společně diskutovaly komponentu univerzality.

Komponenta nevratnosti, která má velmi úzkou spojitost se spirituálním založením rodiny, bývá rodiči také velmi často akcentována bez dítětem položené otázky: „*Já jsem mu to vysvětlil v rámci systému svojí víry.*“ (1). V momentě ztráty člena rodiny byla nevratnost druhou nejčastěji popisovanou komponentou: „*Ptal se třeba na to, kde jako babička teďka je, když jako umřela, tak kde je.*“ (1). Jedna z respondentek považuje rozebírání této otázky až za další stupeň tématické debaty: „*Neřeší takový to, co se s nima stalo, že by tam měl to „za“, co se děje s tou duší.*“ (15), kterému předchází zmapování ostatních náležitostí.

Nevyhnutelnost smrti vzali do rukou rodiče a stala se tak tématem rozhovoru v polovině dotazovaných rodin.

Nejméně častým námětem tématické diskuze byla komponenta nefunkčnosti. Přesto, že v některých rodinách je toto téma probráno velmi podrobně: „*Protože má knížku, kde jsou popsány jednotlivé orgány a k Vánocům dostala fonendoskop, tak poslouchá jak bije srdce, tak ví, že se to srdíčko zastaví.*“ (15), v jiných se spíše ukazuje jeho neprozkoumání: „*No to nevím, jestli jsme jí řekli. Když jsem jí vysvětlil, že ten táta je tam zahrabaný v zemi, tak doufám teda, že nepředpokládá, že si tam...*“ (14).

8.2.3 Projekce smrti do kresby a hry

O zpracování tématu smrti v kresbě nehovoří ani jeden z respondentů, oproti tomu tématická hra dítěte byla vzpomenua třetinou rodičů: „*Jo, tak to si hrajou teďka na mrtvolý, takový to klasický, mají meče nahraní a prostě si je dá takhle mezi ruce a leží jako že je mrtvej. Nebo ho někdo zastřelí a tak jako spadne.*“ (8). V této souvislosti upozorňuje jedna

z respondentek na vliv hry v mateřské škole: „*Ted'ka to má ze školky, jak si hrajou a bojujou a řekne třeba: Zabiju tě! Že asi je to pro něho nějakým způsobem zajímavý nebo atraktivní nebo to prostě někde slyšel [...] a zní mu to důležité.*“ (17).

8.2.4 Role ostatních dětí v rodině

Pouze v jednom případě je dítě jedináčkem. V ostatních rodinách – jak již bylo řečeno – mohou děti téma smrti mezi sebou probírat: „*Ten nejmladší se zeptá: A mami, ty taky umřeš? A ten nejstarší se do toho vmísí a řekne: Ale až za strašně moc dlouho, až bude maminka stará... To je fakt roztomilý.*“ (7).

Mnoha rodiči je upozorňováno na rozdílné povahy dětí a z toho pramenící odlišně silné touhy mapovat otázku smrti: „*Každý člověk je jiný. Každý. Mám tři dcery, jsou to tři holky, vychovávám je stejně a každá z nich je stejně jiná.*“ (9). „*Ta starší si věci moc nezabírá, netrápí se zbytečně věcmi [...] ten mladší je podstatně citlivější, pokud ho něco zasáhne, tak ho to rozesmutní.*“ (12).

8.3 Osoba rodiče

Rodič, jakožto kognitivně vyspělejší komunikátor, je zprostředkovatelem informací. Verbální instruování však není jediným podstatným úkolem v této věci. Dítě vnímá celkový postoj rodiče ke smrti a jím projevované emoce, proto si je zde rovněž přiblížíme. Kapitulu následně ukončím osvědčenými způsoby vedení tématického rozhovoru s dítětem.

8.3.1 Role smrti v životě rodiče

Rodič se se smrtí seznamoval podobným způsobem, jako se s ní jeho dítě seznamuje teď. Subjektivní koncept, který si tvořil v průběhu dětství, dospívání a dospělosti, se bude intenzivně odrážet v tématickém rozhovoru s dítětem. Třetina participantů si vzpomíná, že v dětství téma smrti intenzivněji řešili: „*No hrozně jsem přemýšlela nad tím a dlouhou dobu, pamatuju si, jak jsem to řešila, co bude až tady nebudu a kde budu.*“ (6). Ale pouze dvě respondentky – které nějaké intenzivnější prožívání smrti v dětství nepamatují – hovoří o tématickém rozhovoru s jejich rodiči: „*Doma jsme o tom mluvili, v pohodě.*“ (7). Ostatní vypovídají o absenci takového rozhovoru v primární rodině: „*U nás se nikdy nebavilo takhle o ničem.*“ (2).

Pro tématický rozhovor s dítětem v současné rodině může být podstatná také otevřená debata o smrti mezi manželi. Tu připouští (alespoň nárazově) většina participantů: „*Tak nárazově ano.*“ (17) a to převážně v reakci na nějakou smrt v jejich okolí: „*My jsme se bavili,*

jak byla ta kamarádka, že kdybychom byli v takové situaci, tak kde chceme ležet a s kým, že on chce být tam na hřbitově, já tady, že nechci hrobku, chci spálit.“ (11). Explicitní instruování o tom, jak by se s dětmi mělo o smrti mluvit, však v žádné rodině neproběhlo: „Jako že bychom si nějak plánovali, jak jim to řeknem, to asi ne no.“ (8).

8.3.2 Role víry v životě rodiče

Jak jsem uvedla již v teoretické části – jedním z faktorů ovlivňujícím koncept smrti je religiozita. V momentě, kdy je dítě ještě malé, to je religiozita rodiče. Protože je kategorizace této subjektivní veličiny obtížná, spoléhala jsem na sebevymezení respondentů. U každého rodiče jsem otázku o spiritualitě položila a na základě jejich odpovědi mohu označit čtyři respondentky jako praktikující křesťanky: „*Jsmo jakoby křesťani, čteme si z Bible a chodíme do protestantské církve.*“ (5) „*Jsmo aktivní křesťani, takže se pravidelně modlíme.*“ (6) „*Já jsem teda katolička, ze silně věřící rodiny.*“ (7) „*Jsmo věřící rodina, chodíme pravidelně do kostela, večer se modlíme s dětma nebo před jídlem.*“ (17).

Dva otcové čerpají z jiných náboženských směrů: „*Mne zajímá buddhismus, buddhistická praxe, zenová meditace a od toho se odvíjí můj pohled na to, co se stane s člověkem, když umře.*“ (1) „*Já jsem zastánce spousty buddhistickejch myšlenek, hinduistickejch, které se mi taky líbí, každěj ten systém má něco zajímavýho pro mne a z toho si jako vybírám.*“ (14).

Ostatní rodiče se nijak blíže nevymezili. Neznamená to však, že by v jejich rodinách nebyl přítomen spirituální činitel: „*Nejsem věřící, ale hledám s tu víru, tu odpověď vevnitř, takové to vnitřní... mám to v sobě.*“ (3).

Specifika první skupiny – praktikujících křesťanů jsou následující: ve všech rodinách bylo téma smrti komunikačním námětem manželské debaty. V rozhovoru s dítětem se vždy probírala komponenta nevratnosti a to následujícím způsobem: „*Tělo je uložené do hrobu a ta duše jde do nebe k Pánu Ježíši*“ (6). Jedna z respondentek je dokonce přesvědčená, že dítě, kterému není vidina dalšího života předána, je na tom hůře: „*Tak mi to přijde takový tvrdý zhodnocení, že se řekne, ty jo, tak to je konec, babička s dědečkem umřou a je to konec. Tak mi to přijde, že v tomhleto ohledu to musí být pro děti takový krutější.*“ (5). Oproti tomu komponenta nefunkčnosti – zaměření se na fyzické tělo – byla probírána pouze v jedné rodině a to s akcentem: „*My jsme doktorská rodina.*“ (7). U žádného z dětí se neobjevil strach ze smrti, pouze v jednom případě je v rodinném rozhovoru přítomna emoce smutku.

Druhá skupina respondentů nevykazuje žádná významnější specifika – poutavý je pouze fakt, že je v obou rodinách takto spirituálně založený pouze otec, který je zároveň jediným

komunikačním partnerem dítěte v otázce smrti. S tím souvisí i poslední poznámka této podkapitoly: pokud je v rodině pouze jeden rodič věřící, ujímá se role zprostředkovatele informací o smrti dítěti.

8.3.3 Emoce rodiče projevované v tématickém rozhovoru

Převládající emoční rozpoložení rodiče během rozhovoru je popisováno jako přirozené a normální: „*Jako přirozeně, nemůžu říct, že bych se vyhýbala takovým debatám, jako jsou třeba diskuze o sexu nebo tak, to jako patří k životu.*“ (9). Některé respondentky na tomto místě vyzdvihují naději, kterou vzhledem ke své spiritualitě prožívají: „*Že mi to nevadí se s dětma o tom bavit, že pro nás je to, že zůstává ta naděje, že něco pokračuje dál.*“ (5).

Dva muži v mém souboru, jež jsou v rodině jedinými komunikačními partnery dítěte v této otázce, popisují negativní pocity své manželky vztahující se ke smrti: „*Žena jim nemá co říct, pro ni je smrt něco, co ji hodně straší v životě, je to pro ni takový temný místo a nemá tam nějaký světlo.*“ (1).

Pokud se ale rozhovor stočí na potenciální smrt blízké osoby, pocítují někteří respondenti smutek nebo strach: „*Mám osobně velký strach až umřou rodiče, až to dojde do tohoto stádia, kdy se to bude týkat někoho blízkého.*“ (6).

Smutek je participanty popisován také v případě hovoru o blízkých zemřelých: „*No u toho tatínka je to takové někdy hodně citlivé téma, ale nějak to neodmítám, myslím si, že to patří k životu. Myslím si, že je i v pořádku, když mě vidí, že je mi z toho smutno, že na něco konkrétního vzpomínám.*“ (12).

8.3.4 Odpovědi na dětské tématické poznámky

Již si dovedeme představit, na co se dítě v tématickém rozhovoru zaměřuje. Jeho intence známe. Co ale zatím zůstává skryto, je reakce dospělého. Ve stejném pořadí proto nyní osvětlím, co do debaty vkládá rodič.

Co odpovídá rodič dítěti, které pátrá po příčinách smrti? Nejčastěji jej odkazuje na stáří, na smrt, která přichází s věkem: „*Prostě ona to bere, že jsem jí řekla, že byla stará, tak musela umřít, musela jít, jo tak to je asi ten důvod.*“ (2). Pokud je toto jedinou nabídnutou odpovědí, je u dítěte podporována linie stáří–smrt, jak je tomu i zde: „*Vztahuje si to k prarodičům. My jsme to tak nějak pojali, že člověk se narodí, je maličký, pak má svoje děti, ty vychová a pak až má vnoučátka, tak je starý a to tělo už nemůže být tak dlouho na světě, tak umře.*“ (9). V mnoha rodinách se k tomuto vysvětlení připojuje i eventualita nemoci: „*Mluvili jsme o tom, že to tělo už bylo jako staré nebo nemocné a on to tak jako přijal.*“ (6). Podstatné

je i následující upozornění jedné respondentky, které zamezuje nesprávnému pochopení, jež by u dítěte mohlo vyvolat zbytečné strachy a úzkosti: „*Nemoc je jí jasná, že je velká a malá nemoc, měly jsme to rozlišené, že jako jsou věci, na které se neumírá věci, které jsou jakoby fatální.*“ (15). Nemoc jako příčina nikdy nestála samostatně – buď se připojila k již vzpomenutému důsledku vysokého věku nebo byla následována předposlední čtenější odpovědí a to nehodou: „*Tak jsme se bavili, že jsou vážný nemoci, možná ještě třeba při krájení, že se může stát ten úraz.*“ (11). Stejně často se objevilo také upokojení dítěte formulkou „to tak prostě je“: „*No, prostě koloběh přírody.*“ (14). Méně zastoupené je uznání možnosti vraždy či smrti vyhladověním.

Univerzalita smrti nabízí pouze dvě alternativy – pravdivou a nepravdivou odpověď. Žádný z respondentů dítěti tuto životní zákonitost nevyvrátil: „*Jo, bavili jsme se o tom. Každý musí jednou umřít, když se narodí.*“ (12).

Komponenta nevrátlosti je pro neexistenci jednotné odpovědi velmi silně zatížena subjektivním přesvědčením rodiče. Nejpočetnějším přístupem byl odkaz dítěte k nebi, k další formě posmrtného života. Na tomto místě je třeba rozlišovat, zda je nebe diskutováno v nevěřící rodině: „*Snažím se mu konkretizovat tu představu, protože mu chybí abstrakce a tak to potřebuje mít posazené do toho svého obrazu, kterému rozumí.*“ (12) či je dítěti nabídnuto v kontextu rodinné spirituality: „*Já jim říkám, že ta duše žije dál, že jde k Bohu, říkám tomu nebe – a to už je jenom taková ta radost [...] Tak to vždycky berou s nadšením, vždycky se tam ale musí doplnit: A budou tam hračky? A já jim říkám, že tam budou ty nejlepší hračky, tak to jsou vždycky úplně šťastní.*“ (7). Druhá možnost se objevila podstatně častěji. Dva rodiče opustili křesťanskou filozofii a svému dítěti předali informaci o reinkarnaci a anděli strážném. Mimo tento náboženský pohled se můžeme u dvou dětí setkat s podporou pohádkových schémat: „*To má z pohádek, jakože živá voda a podobné věci nebo když někdo zkamení, že znova oživne, to tam jako je.*“ (4). Popření nevrátlosti spolu s uznáním neznalosti správné odpovědi dokresluje paletu možností.

Probírání nevyhnutelnosti je pojato převážně v duchu instrukcí o bezpečnosti: „*Třeba na těch kolech, proč helma, proč chrániče, že když spadnou a rozbijou si hlavu, tak to může třeba dopadnout až tak špatně, že třeba můžou ochrtnout a zemřou. Proč mají dodržovat bezpečnost na silnici [...] proč si musí čistit zuby.*“ (11). Možnost ochránit se před smrtí je taktéž pohádkovým tématem. V mém výzkumu o této spojitosti hovoří jeden z rodičů: „*To ona má nějaké lektvary nesmrtelnosti, co si vaří, nějaké kouzelné hůlky, to je jasné.*“ (4). Linka s andělem strážným je zachována i v této komponentě – mrtvý, který se stal andělem

teď dítě ochraňuje: „*No ona má toho svého anděla, všichni máme svého strážného anděla, tak ona to vnímá tak, že babička to tady vždycky hlídá.*“ (2).

Vysvětlení nefunkčnosti spočívá ve vykreslení životních funkcí, které se po smrti zastaví. U všech respondentů, kde byla tato komponenta probírána, k tomu došlo: „*My jsme doktorská rodina, tak tam to je úplně jasný, všichni znají dobře lidský tělo.*“ (7).

8.3.5 Seznamování dítěte s úmrtím blízké osoby

Odpovědi, jež jsem nabídla v minulé podkapitole, byly dítěti zprostředkovávány v různých kontextech. Jak ale vypadal rozhovor v momentě, kdy byl rodič postaven před úkol říci dítěti, že někdo zemřel?

Podívejme se na situaci od začátku a vraťme se ještě na chvíli k okamžiku zjištění informace rodičem samotným. Ta může být (a zpravidla zcela pochopitelně je) provázena emocemi dospělého: „*A když jsem se to dozvěděla, tak jsem brečela.*“ (11). Pokud v té chvíli je dítě poblíž, na situaci reaguje, aniž by se s ním o ní muselo mluvit: „*My jsme se nějak objímali, s manželem jsme brečeli, děti u toho byly, stály u toho, ale neplakaly [...] syn říkal, že ho to mrzí a ptal se mě proč.*“ (8). Jindy je zcela na dospělém, kdy se dítěti rozhodne informaci sdělit: „*Tak jsme jim to neřekli hned, protože v tu chvíli, co jsem se to dozvěděla já, tak mě to hodně mrzelo, tak mě to hrozně zasáhlo, že jsem z toho byla nešťastná.*“ (9).

Ať už bylo dítě s novou situací seznámeno bezprostředně nebo s odstupem, zajímalo mne, jakým způsobem k tomu rodiče přistupovali. Ve většině rodin byl explicitně vyzdvižen fakt, že daný člověk zemřel: „*Umřela a už za náma nebude moct jezdit.*“ (1). Zpravidla následovalo nastínění příčin smrti: „*Řekli jsme mu, že dědeček byl nemocný a to tělo už to vlastně nezvládalo, že nemělo už sílu se z toho uzdravit.*“ (17). Často byl kladen důraz také na nějakou formu dalšího života zemřelého: „*Umřelo to jeho tělo a zůstalo takový to, co nevidíme, takový ten duch, duše. A člověk, co věří v Pána Boha se dostane do nebe.*“ (5).

Emoce dítěte nebyly v momentě zjištění této události rodiči vnímány jako silné. Patrné ale bylo jeho zasažení informací na kognitivní rovině – otázky dítěte zaměřené na smrt byly v kritickém období intenzivnější. Pouze v jednom případě vyjadřovalo dítě silné negativní emoce a i dle matky se jednalo hlavně o zrcadlení jejího stavu: „*Brečela jsem a holky brečely taky chvílku, pak jim hnedka naskočily takový obavy, jestli jsem taky nemocná [...] a když jsem byla já špatná, když jsem ani nespala, tak to fakt na nich bylo vidět, že jsou takové neklidnější, plačtivější, citlivější, podrážděnější.*“ (11). Vliv zkušenosti se smrtí se projevil hlavně v univerzálním chápání tohoto pojmu. Ze sedmi rodin, ve kterých došlo k úmrtí

prarodiče nebo praprarodiče a ve kterých na něj dítě reagovalo, se v pěti vyskytly dětské poznámky zmiňující smrt rodiče či smrt vlastní.

Po nějaké době pak dle respondentů došlo většinou k poklesu zájmu dítěte o tuto tematiku a objevilo se jen její občasné vzpomnutí: *„Po nějaké době to odeznělo, nedokážu ale říct, jak dlouho se ptal. Ale teďka už si na to teda nevzpomene, leda když ho vidíme na fotce, tak si řekneme, že to je ten, co umřel.“* (17).

8.3.6 Zásady vedení tématického rozhovoru

Všichni respondenti byli tázáni, jaké jsou jejich osvědčené způsoby, jak s dítětem o smrti mluvit. Na následujících řádcích budu prezentovat ty zásady, které rodiče sami upřednostnili před jinými. Jejich aplikaci v praxi předkládám v příloze č.8, která sdružuje konkrétní odpovědi na modelovou otázku – *Kdyby za Vámi dítě přišlo a zeptalo se: „Proč ten ptáček nelétá? Proč tu jen tak leží? To je divné. Všichni ptáčci přece létají. Co se stalo?“ – co byste odpověděli?*

Nejčastěji zdůrazňovaný je aspekt pravdivosti v tématické debatě: *„Pro mě to je zvláštní, že někdo chce ty děti takhle odstříhnout nebo jim něco takhle zatajovat. Já sama za sebe, i když jsem byla hodně malá, tak vím, že jakmile mi někdo lhal, tak jsem ho potom už nebrala vážně.“* (15). Akcentace pravdy tak vylučuje jakékoliv používání eufemismů, které realitu pouze rozostřují: *„Neříkali jsme žádný eufemismy, že navěky spí nebo že odešel do nebička. Mně přijde, že do toho doroste a že je lepší, když se jí ten pojem odkrývá sám, než aby ho musela celej překopat.“* (15).

Stejně množství rodičů považuje za důležité dávkovat dítěti informace adekvátně věku a dostatečně srozumitelně: *„Podle mne člověk pozná, jestli mu daná informace už stačí nebo jestli to chce ještě dále rozvíjet. Vždycky by ale měla být otázka zodpovězena na té úrovni, na které to dítě dokáže vnímat.“* (6).

Dítěti by stejně tak měla být předána informace, že je smrt přirozenou součástí života: *Řekla bych jí, že všichni jednou zemřeme, že to je přirozené, zvířátka umírají, tak je to stejně i u lidí.“* (3).

Poslední častěji uváděnou radou, na které se shodla víc jak třetina respondentů, je upokojit dítě vlastním spirituálním přesvědčením, nabídnout mu něco, čemu rodič sám věří: *„Nejvíc zabírá dodání té naděje, že smrtí život nekončí, že my se uvidíme a sejdem a že budeme všichni dál spolu. A když jim vykládám o tom nebi, tak je to taky hrozně ukonejší, že někdy i řeknou, že se do toho nebe i těší.“* (7).

Přesto, že se další odpovědi nevyskytly v tak hojném počtu, považují za důležité se zde věnovat všem subjektivně vnímaným předpokladům dobré rodinné diskuze a to právě pro neexistenci odborné literatury k tomuto tématu.

Několik respondentů explicitně vyjádřilo vlastní zdrženlivější stanovisko co se týče započínání tématické debaty s dítětem. Doporučují reagovat na potřeby dítěte a počkat na jeho vlastní popud: „*Jako já mu nechci nic vnucovat nebo ho nějak indoktrinovat ve smyslu, že bych mu začal sáhodlouze něco vysvětlovat. Já spíš čekám, na co se zeptá on. Nebo co se s ním děje.*“ (1). Když už ale dítě přijde s nějakou otázkou nebo poznámkou, důraz je kladen na to odpovědět a neodehnat jej bez vysvětlení: „*Vždycky, když se přijde na něco zeptat, tak mu tu odpověď dát a nikdy neříct: „Na to jsi ještě malej.“ Protože tím si uzavírám dveře té důvěry, protože příště se mě už třeba nepříjde zeptat s přijde za někým jiným.*“ (16). A na to mluvit s ním otevřeně a být transparentní i co se týče vlastních pocitů – jak bylo vidět už u respondentky č.12 výše. Zdůrazňováno bývá i napojení dítěte na rodiče, o kterém jsem se již rovněž zmínila: „*Děcka jsou klidný, když rodiče jsou klidný.*“ (1).

Výčet nám doplňuje potřeba navození bezpečného prostředí pro dítě, nabídnutí vlastní náruče jako možnosti se schovat či společné vzpomínání na zemřelého. Ani dítě nemusí být vymaněno z pozitivního dopadu uvědomění si smrti: „*Já se u ní snažím, aby si života vážila.*“ (4).

9. Odpovědi na výzkumné otázky

VO č.1²⁰: Jaký je kontext rodinné tématické debaty s dítětem?

Ve většině popisovaných rodin je téma smrti občasným komunikačním námětem. Rodiče se spíše než s otázkou setkávají ze strany dítěte s tématickým komentářem. První reakce nasedá v polovině případů na smrt člena širší rodiny nebo domácího zvířete a objevuje se v průměru ve věku 3 a půl let. Frekvence, se kterou dítě chodí za svým rodičem, je různá – od každodenních upozornění po sporadické reakce. Většina respondentů se považuje za podstatné komunikační partery dítěte v této věci, ženy respondentky kromě toho vzpomínají i svého manžela. Méně často bývají zmiňováni i další členové širší rodiny.

VO č.2: Jaké konkrétní situace jsou podnětem dětských tématických poznámek?

Dítě svými komentáři reaguje převážně na konkrétní podněty. Tím nejčastějším byla smrt člena širší rodiny. Dítětem neopomenuty byly i ty ztráty, které proběhly ještě dříve než se narodilo. Velkou roli v tom hrály fotografie zemřelých a debata o nich mezi rodiči. Přesto, že se smrt psa nebo kočky v domácnosti neumístila pro svou nízkou absolutní četnost vysoko, podnítila dítě k tématickému rozhovoru ve všech popsáných případech. Mezi další velmi často zmiňované stimuly řadíme smrt prezentovanou v televizi a nalezení mrtvého zvířete venku. Poněkud diskutabilní pozici má cesta na hřbitov. Přesto, že rodiče při jeho návštěvě vyzdvihují dětské zaujetí okolností přímo nesouvisejícími se smrtí, připouští, že se alespoň poprvé stal místem konfrontace dítěte s konečností lidského života. Paletu možností dokreslují dětské reakce na chřadnutí přírody, na smrt Ježíše na kříži nebo na zabíjení zvířat pro obživu.

VO č.3: Jakou roli hrála rodinná tématická debata v situaci ztráty v rodině?

Ztráta prarodiče a praprarodiče byla dítětem reflektována téměř vždy. Jeho reakci tolik nevyvolávala smrt jiných členů rodiny a pokud ano, hovořili respondenti o jejich blízkém vztahu. Poznámkou dítě vzpomínalo také smrt mimo rodinu, která zasáhla jeho rodiče.

Při informování dítěte o ztrátě se rodič opřel o explicitní vyzdvižení faktu, že daný člověk zemřel, čemuž zpravidla následovalo osvětlení příčin smrti, popř. ujištění dítěte o nějaké formě dalšího života. Na emoční rovině se dítě příliš neprojevovalo, kognitivně však byl patrný nárůst tématických otázek v kritickém období – nejčastěji se jednalo o mapování

²⁰ Výzkumná otázka č.1

komponent příčinnosti a nevratnosti. Děti, které zažily ztrátu prarodiče či praprarodiče, vykazují univerzální uchopení smrti, které se navenek v mnoha případech projevilo poznámkami zmiňujícími smrt rodiče či smrt vlastní.

Po nějaké době byl ve většině rodin zaznamenán pokles zájmu dítěte o tuto skutečnost, k opětovnému jítření ran docházelo jen zřídka. Respondenti vyzdvihovali vlastní způsob vyrovnávání se se ztrátou, který dítě dle nich velmi ovlivňuje.

VO č.4: O jaké kognitivní aspekty se dítě ve svých tématických poznámkách zajímá?

Rodinná debata je dítětem nejčastěji stočena ke komponentě příčinnosti. Informaci o univerzalitě smrti má druhá největší skupina dětí, ovšem jen polovina z nich si ji dovede převést do konkrétní roviny a uznat tak potenciální smrti rodičů. Osobní smrtelnosti si je vědoma třetina těchto dětí. Komponenta nevratnosti je stejně jako nevyhnutelnost v rodinách diskutována převážně na popud rodiče. Nejméně častým námětem se stala nefunkčnost smrti.

VO č.5: Jaké emoce u dítěte rodič v rodinné tématické debatě pozoruje?

Emoce dítěte během rodinné tématické debaty nebyly popsány jako výrazné. Téma smrti je pro dítě dle rodičů vzdálené, navíc je jimi akcentována neexistence ztráty velmi blízkého člověka. U některých dětí jsou negativní emoce – smutek a lítost – patrné, když se mluví o zemřelých, popř. v momentě nalezení mrtvého zvířete venku. Jen výjimečně se objevily poznámky dítěte sycené strachem nebo smutkem ze smrti rodičů, či ze smrti vlastní.

VO č.6: Jak reaguje v rodinné tématické debatě rodič?

Rodič, jakožto kognitivně vyspělejší komunikátor, je v roli zprostředkovatele informací. V otázkách po příčinnosti odkazuje dítě nejčastěji na stáří, nemoc a nehodu či jej upokojí formulou „tak to prostě je“. Univerzalita smrti je vysvětlována pouze jedním – souhlasným způsobem. Zato nevratnost je silně zatížena subjektivním přesvědčením rodiče, proto se setkáváme s více možnostmi – nejpočetnějším přístupem byl odkaz dítěte k další formě posmrtného života, dvěma rodiči je podporována také pohádkami zprostředkovaná nesmrtelnost. Objevilo se však i popření této komponenty spolu s uznáním neznalosti správné odpovědi. Nevyhnutelnost nabízí rodiči prostor k seznámení dítěte s bezpečnostními pravidly, které jej mohou před smrtí uchránit. Popis zastavení životních funkcí po smrti byl náplněm vysvětlení poslední zjišťované komponenty.

Instrospektivně došla většina respondentů k normálním, přirozeným pocitům během rozhovoru s dítětem. Některými respondentkami je zde vyzdvihována naděje dalšího života.

Stejně jako u dětí se objevují občasné negativní emoce při vzpomínce na zemřelého či při fatazii o potenciální smrti blízkého člověka.

VO č.7: Jaký způsob vedení rodinné tématické debaty rodič vyzdvihuje?

Rodiče nejvíce dbají na to, aby se dítěti v otázkách smrti nelhalo. Také používání eufemismů několik respondentů explicitně odmítlo. Pravda by měla být dávkována adekvátně věku a dostatečně srozumitelně. Z tématického sdělení by mělo dítě pochopit, že je smrt přirozenou součástí života. Poslední častější radou je jeho upokojení spirituálním přesvědčením dospělého. Mezi další subjektivně vnímané předpoklady dobré rodinné diskuze patří přenechání iniciativy k započetí rozhovoru na dítěti, otevřenost, sebereflexe rodiče, navození bezpečného prostředí a poskytnutí možnosti vzpomínat na zemřelého dohromady.

10. Diskuze

10.1 Výzkumný soubor

Stěžejním podnětem k diskuzi je charakteristika mého výzkumného souboru. Přesto, že stanovená kritéria výběru nesmršťovala cílovou skupinu do minimálních rozměrů, setkala jsem se – vzhledem k celkové sumě oslovených jedinců – pouze s mizivým počtem kladných odpovědí. To mě donutilo se zamyslet, jakými specifiky se vybraní respondenti vyznačují. Předpokládám, že se mi do výzkumu přihlásili pouze rodiče, kteří nemají negativní zkušenosti se smrtí, popř. ti, jež mají téma smrti v sobě zpracované. Toto uvědomění je důležité pro další náhled na prezentovaná data. Rodinná komunikace, ke které se na těchto stránkách vyjadřuji, je tak obrazem specifické skupiny rodin, kde se otevřený rozhovor s dítětem zpravidla vyskytuje. Skoro určitě bych dosáhla jiných výstupů, kdyby se v mé studii „museli“ participovat všichni rodiče České republiky. Zjednodušeně řečeno: když se nechtěli o smrti bavit se mnou, baví se o ní se svým dítětem? Proto bych si přála, aby se má práce stala inspirací k započetí takové rodinné komunikace. Aby alespoň částečně vyvrátila současnou společností vykonstruovanou nutnost striktní tabuizace tohoto tématu a podpořila postoj našich předků, kteří smrt považovali za běžný podnět k hovoru. A to nejen s dítětem.

Při výběru vzorku jsem dala prostor k participaci oběma rodičům. Nepodlehla jsem své minulé tendenci k apriornímu vyřazení osoby otce, čímž jsem dosáhla širšího náhledu. Přesto je můj soubor majoritně tvořen ženami. Jak si tuto převahu vysvětlují? Nerada bych sklouzla pouze k obecnému tvrzení o tradičně menším počtu mužských participantů ve výzkumech. Roli může hrát také intenzivnější kontakt dítěte s matkou než-li s otcem, o kterém mluví většina respondentek: „*My spolu se synem trávíme víc času, tím, že ho беру po obědě a to odpoledne jsme spolu.*“ (6). Protože jsem participanty oslovovala hlavně prostřednictvím institucí, se kterými je v kontaktu pravděpodobně spíše matka, byla to ona, která mou výzvu zaregistrovala. Také se zde mohla promítnout tendence zaznamenaná v mém minulém výzkumu, která označovala matky za častější komunikační partnery dítěte a tedy jediné osoby, které by o rodinné tématice mohly vyprávět (Zedníková, 2013).

Přítomnost obou pohlaví ve výzkumu si žádá prezentaci genderových rozdílů. Jediným podstatnějším zjištěním je ale fakt, že muži neuváděli své manželky jako další dětské komunikační partnery v této věci. Potenciální příklon dítěte k osobám ženského pohlaví percipovaný minule je tak částečně vyvrácen (Zedníková, 2013). Podstatnější se jeví vyrovnaný postoj rodiče ke smrti (který je v mnoha případech podpořen spirituálním

přesvědčením poskytujícím úlevu) – v rodinách, kde se ke spiritualitě obrací jen jeden z dospělých, se tento jedinec stává jediným dětským společníkem v otázkách smrti. Nalezení odpovědí na základní existenciální otázky uschopňuje dospělého ke komunikaci s dítětem i podle dalších autorů (Linhartová, 2012; Raudenská & Javůrková, 2011).

Kromě otce by bylo v budoucnu žádoucí provést rozhovor s oběma rodiči najednou, což by umožnilo korekci získaných informací, popř. zvážit participaci dítěte samotného.

Vyznávaná víra rodiče nebyla podmínkou ani překážkou zařazení do výzkumu. Protože jsem si ale vědoma specifického přístupu věřících lidí k otázkám smrti, vždy jsem tuto charakteristiku mapovala (Cotton & Range, 1990).

10.2 Použitá metoda

Opětovné užití polostrukturovaného rozhovoru, který jsem si na základě zkušeností upravila, přineslo očekávané ovoce. Více jsem se soustředila na oblasti, které zmiňuji již výše, a prozkoumala tak nejasnosti objevující se v minulém výzkumu. Podstatnou změnu vidím v hlubším zaměření na zkušenosti dítěte se smrtí v širší rodině. Přesto, že jsou tyto zážitky v mnoha případech spouštěčem prvních dětských komentářů, doporučila bych soustředit se v budoucnu pouze na roli rodinné komunikace v této věci. Informace o způsobu sdělení nepříjemné zprávy dítěti a popis jeho dalších reakcí na ni včetně opakovaných rozhovorů o zemřelém, je při současném výzkumném cíli dostatečným výstupem. Množství proměnných, jež vstupují do hry, totiž může být veliké – jmenujme například vztah dítěte (a rodiče) s tímto člověkem, intenzitu jejich kontaktu, věk dítěte v okamžiku ztráty atd. – a mohlo by výzkumníka oddalovat od primárního cíle.

Významným limitem metody je její retrospektivnost, ke které se museli rodiče uchýlit při mapování první dětské tématické poznámky. Protože se v nejextrémnějším případě jednalo o věk dvou let, musel se rodič ve svých vzpomínkách vracet čtyři roky nazpět. Zkreslení, ke kterému došlo, tak kontaminuje výsledky. Stejně tak mohly rodiči uniknout dětské náznaky jeho zájmu o smrt: „*Byl to docela těžkej rok pro mne a je možný, že mi nějaký věci utekly, unikly, ale tím pádem o nich nemůžu mluvit.*“ (1). Proto není možné považovat ani informaci o frekvenci dětských tématických poznámek za jednoznačnou. Kromě toho, na podstatnou věc upozornila jedna z maminek, když hovořila o kolísání frekvence v průběhu vývoje dítěte.

Tomu by se dalo předejít longitudinálním přístupem. Pokud by rodič průběžně zaznamenával své tématické konfrontace s dítětem, byly by výstupy objektivnější. Obtížnost

této metody spočívá v motivaci a vytrvalosti respondenta, pro kterého může být úkol jen dlouhodobou přítěží.

Opakovaná zkušenost s otázkami, jejichž prostřednictvím se dá složit obraz rodinné komunikace, mě nyní nutí přemýšlet nad využitím jiné, kvantitativní metody. Zvažuji, zda by volba dotazníkového šetření nevyvážila výše zmíněné nedostatky polostrukturovaného rozhovoru. Oslovení většího počtu lidí prostřednictvím méně časově náročné metody, by nás mohlo zavést i do rodin bez častějšího rodičem vedeného rozhovoru.

Při práci s dítětem bych doporučila kromě rozhovoru také využití kresby, audio nebo video záznamu či obrázku a fotografie, kdy by se tento prvotní podnět mohl stát dobrým námětem k dalšímu rozhovoru.

10.3 Interpretace získaných dat

Kromě tématických otázek hovořili respondenti o dětských komentářích reflektujících smrt. Označili je dokonce za podstatně častější. Jak si můžeme jejich percipovanou převahu vysvětlovat? Při prvním kontaktu se smrtí (precipitující faktor v přírodě, smrt člena rodiny apod.) je dítě rodičem zpravidla seznámeno se základními poznatky o konečnosti života. Tyto explicitně nevyžádané poznámky ze strany rodiče mohou být i nadále přítomny v konverzaci s dítětem, jak je tomu i zde: „*Babička je mrtvá, to ví, je to moje informace.*“ (4). Proto může být následné dětské vztahování ke smrti pouhým ověřováním již vytvořených představ. Dítě si svými dalšími poznámkami zpětně zjišťuje reakce rodiče, či mu ukazuje své znalosti. K otázkám se uchyluje v případě nejasností. Jejich nepřítomnost tak nemusí být ukazatelem uzavřené komunikaci, ale naopak dostatečné informovanosti dítěte.

Přesto, že se mohou dětské poznámky objevit nahodile, daleko častěji jsou vyvolány konkrétním podnětem. Dítě vidí smrt kolem sebe a reaguje na ni (Muroňová, 2008). Protože jsou tyto stimuly všude kolem nás, můžeme jejich zaznamenávání předpokládat i u dětí mimo můj výzkumný soubor. Rozdíl bude patrný až v reakci na tyto jeho objevy – dítě, které se nesetká s přijetím rodiče, bude o smrti dále mlčet (Yalom, 2008).

Tím nejčastějším podnětem byla smrt člena širší rodiny. Po sdělení události dítěti došlo většinou k nárustu jeho tématických otázek. Všechny děti s touto zkušeností disponovaly nyní informacemi o univerzalitě smrti, přičemž podstatná část z nich její znalost vyjadřovala poznámkami o smrti rodiče či smrti vlastní. To souhlasí s poznatky autorů o pozitivním vlivu úmrtí v rodině na chápání osobní smrtelnosti (Démuthová, 2010; Mahon, Goldberg & Washington, 1999; McGovern & Barry, 2000, Reilly, Hasazi & Bond, 1983). Emoční reakce

dítěte nebyly popsány jako výrazné, pouze u některých se vyskytoval smutek a lítost při vzpomínání na zemřelého. Reakce dítěte zde popsaná je zcela přirozeným způsobem vyrovnávání se se ztrátou. Dítě bylo konfrontováno s novou situací, zjistilo si potřebné informace pomocí otázek a dovolilo si chvíli se smutkem zavzpomínat na lidi, které už neuvidí. Smrt člena širší rodiny nezaměstnávala mysl dítěte příliš dlouho. V žádné rodině rodič nelitoval toho, že k seznámení s novou situací došlo. Dokonce byl akcentován větší dopad bezprostředních událostí na dítě: „*Tehdy s babičkou reagoval – tak jo. Možná by huř reagoval, kdyby se chtěl podívat na večerníček a já bych mu řekl, že máme pokazenou televizi, že je rozbitá.*“ (1). Zmíněný výstup by se tak mohl stát pozvánkou k informování dítěte o smrti blízkého – nenechme se petrifikovat strachem z reakce dítěte a umožněme v rodině zachovat otevřenou komunikaci zajišťující atmosféru důvěry, která dítě před zmateností a úzkostí (možná paradoxně) chrání (Kaye, 1990; Silverman, Weiner & El-Ad, 1995, in Hunter & Smith, 2008; Špaňhelová, 2007).

Rodič by rovněž neměl být překvapen, když se bude dítě zajímat i o ty předky, kteří zemřeli, když ještě nebylo na světě. Znovu se skláním před dětským vnímáním jednotlivých souvislostí, které je podporováno debatou o zemřelých mezi rodiči či reflexí vystavených fotografií.

Vyzdvižením smrti člena širší rodiny však nechci upozadit úmrtí domácího zvířete, které obsadilo v mém minulém výzkumu přední příčku mezi stimuly dětských tématických otázek (Zedníková, 2013). Přesto, že tuto zkušenost měla nyní jen hrstka dětí v mém souboru, byla smrt psa a kočky zaznamenána a prožita ve všech případech. Je dokonce možné, že byla reakce dítěte na úmrtí rodinného příslušníka rodičem nadsazována právě proto, že jsem se o ni blíže zajímala. Příklon dětí ke vnímání smrti zvířete můžeme vidět také ve vysokém počtu reflektovaných mrtvých zvířat v přírodě.

Chci zde upozornit také na změnu v nazírání na návštěvu hřbitova. Většina dětí tam se svými rodiči chodí. Přesto, že nemusí být (a zpravidla také není) jeho opakovaná návštěva stimulem dětských poznámek, zcela určitě došlo k tématické debatě při prvním příchodu na místo. Napadá mne, zda nemůže být s tímto faktem spojená i neexistence viditelné debaty o komponentě nefunkčnosti ve většině rodin. Rodič, který popisuje dítěti, jak mrtvé tělo leží v hrobě, může neplánovaně zaběhnout i do detailů o zastavení tělesných funkcí, které už následně nevyžaduje další dětské otázky. Větší důraz na vysvětlení komponenty nefunkčnosti by mohlo dítěti smrt konkretizovat a tak zmírnit jeho potenciální úzkost (Špaňhelová, 2014). Se zdůrazněním konkretizace se naopak u jedné respondentky setkáváme při odkazu dítěte na nebe, kam zemřelí po smrti dle ní putují.

Zajímavým podnětem k zamyšlení je také výrazná změna ve vnímání dětských emocí během tématické diskuze. Zatímco v mém minulém výzkumu hovořili rodiče nejčastěji o strachu dítěte ze smrti blízkých či z té své (Zedníková, 2013), převažující emoční rozpoložení aktuálně popisovaných dětí je nepříliš výrazné a „normální“. Cílová skupina přitom zůstala stejná a způsob vedení rodinné komunikace se obecně příliš neliší. Proměnnou, která zde může hrát roli, je větší počet spirituálně založených (a svou víru praktikujících) respondentů. Víra totiž dle některých autorů před úzkostí ze smrti chrání (Dezutter, 2009). U těchto dětí se kromě absence strachu objevuje specifické uchopení komponenty nevratnosti, což souhlasí s výzkumem C. Cottona a L. Rangeho (1990). Smrt je také otevřeněji probírána mezi rodiči. S tím souvisí i častější vzpomnutí odkazu na nadpřirozeno v obecných doporučeních výše.

Jiným vysvětlením je střídání emocí dítěte jak během jednoho rozhovoru, tak napříč několika konfrontacemi. Rodič nemusí být schopen je všechny zachytit, popsat a následně si na ně vzpomenout. Patrně však nebyla emoce strachu převažujícím kontextem.

Přesto, že se ke smrti rodiče či k vlastní smrti dětí v naprosté většině nevztahovaly se strachem, objevilo se zpracování tohoto tématu na informační rovině u podstatné části dětí. Jedno z nich přeskočilo hypotetickou posloupnost, ve které je pochopení osobní smrtelnosti až posledním krokem v integraci komponenty univerzality (Maruščáková, 2006) a bez upozornění na budoucí smrt rodiče směřovalo tématický rozhovor přímo k sobě. Otázkou však je, zda se opravdu jednalo o vynechání jednoho kroku nebo si jej rodič u svého dítěte pouze nevšimnul.

Posledním poznatkem k tomuto bloku je potenciální návaznost dětských emocí na projevované emoční rozpoložení rodiče. A to je v mém výzkumu rovněž převážně „normální“ a přirozené. Méně časté negativní emoce dítěte by tak mohly být vysvětleny vyrovnanějším nastavením dospělého v otázkách smrti. Linka přenosu negativních pocitů, která byla patrná minule (Zedníková, 2013) a o které hovoří i autoři teoretické části (Jansa, 2011; Linhartová, 2012; Raudenská & Javůrková, 2011), teď není nalezitelná.

Tématiku smrti v kresbě dítěte nezaznamenal žádný z rodičů. V praxi bývá tato aktivita doporučována truchlícím dětem jakožto neohrožující nástroj umožňující ventilaci emocí (Langmeier, & Krejčířová, 2006). Protože se v nukleární rodině dítě nesetkalo se ztrátou, můžeme uvažovat, že takovou ventilaci neverbálními technikami nepotřebovalo.

Oproti tomu dětská hra byla smrtí ve třetině případů prodchnutá. To by souhlasilo s tvrzením R. Fulghuma (1995) – s jeho předpokladem o fantazijním přehrávání smrti, kterou dobrodružství života nekončí, mé výsledky souhlasí. Děti, které si takto hrály, se k vysvětlení

nevratnosti smrti buď nedostaly nebo byly rodičem poučeny o dalším pokračování života v nebi.

Rodiče hlavně doporučují dítěti říkat pravdu a neskouzávat k používání eufemismů či dokonce lži (Doughty, 2012a; Kranzler & Colorosová, 2008, in Jansa, 2009). Tato zásada by se měla odrážet jak v běžném tématickém rozhovoru, tak v momentě seznamování dítěte se ztrátou v rodině. Sdělování nepříjemné zprávy bylo proto založeno hlavně na uznání faktu, že daný člověk *zemřel* a že už nežije.

Důraz na vedení rozhovoru adekvátně věku dítěte znovu vyzdvihuje potřebu znát vývojová specifika dítěte (Papadatou & Papadatos, 1991).

I další doporučení rodičů souhlasí s tvrzeními odborníků výše: předat dítěti informaci o smrti jako o přirozené součásti života (Papadatou & Papadatos, 1991), reagovat na potřeby dítěte a nechat na něm intenzitu rodinné debaty (Doughty, 2012a), mluvit s ním otevřeně a být transparentní ve svých emocích (Kaye, 1990; Linhartová, 2012; Silverman, Weiner & El-Ad, 1995, in Hunter, & Smith, 2008; Špaňhelová, 2007). Opravdovost v momentě, kdy mluvíme dítětem o smrti je důležitá, stinná stránka však spočívá v možnosti zaplavení dítěte nekontrolovanými emocemi dospělého. Proto je třeba oba póly vyvažovat (Grollman, 1990; Kalter et al., 2002-2003, in Hunter & Smith, 2008).

10.4 Aplikace výsledků výzkumu a výhledy do budoucna

Na co bych chtěla nyní, na konci své práce, upozornit? Předškolní dítě smrt a její náznaky kolem sebe reflektuje. Není k ní uzavřené a nedělá, že ji nevidí. Odvádí tak svůj kus práce. Na rodiči je, jakým vzorem pro své dítě v této otázce bude. Z mých výsledků vyplývá, že se nejedná o žádné tragické rodinné rozhovory, které by dítěti začernovaly mysl. Často jsou to spíše informační výměny velmi podobné běžným záležitostem. Rodič, který se svým dítětem o smrti promluví, není morbidní. Dává mu tím naopak najevo, že se jí nemusí obávat.

Ráda bych svou prací inspirovala rodiče k převzetí iniciativy k započetí rodinného tématického rozhovoru. Nemám na mysli žádné extrémní v podobě povinných sedánek o smrti. Spíš mi jde o přirozené vnímání tohoto tématu a reagování na aktuální potřeby dítěte.

Konkrétní aplikaci svých výsledků vidím v rozeslání práce respondentům a rodinným centrům, které jsem si zkontaktovala ve snaze předat dál zjištěné informace. Šířit obecnou filozofii stejně jako konkrétní způsoby rodinné diskuze, kterými mě rodiče obohatili. Možným dalším směrem by byla i tvorba dítěti blízkého materiálu, který by rodiči tématickou

komunikaci usnadnil. K jeho vytvoření by velmi pomohla i další výzkumná práce s dítětem, jež by odhalila nová specifika jeho chování a prožívání, která nebyla rodičem popsána.

Je dost pravděpodobné, že bude dítě svými poznámkami smrt opisovat i v mateřské škole, kde tráví průměrně polovinu svého dne. Učitelé a jiní výchovní pracovníci by na to měli být připraveni. Tento směr je tak dobrým námětem dalšího zkoumání.

11. Závěry

Na závěr bych si ráda položila otázku, která prochází celým mým výzkumem a určuje jeho cíl. Odpověď na ni je sycena informacemi ze sedmnácti polostrukturovaných rozhovorů se čtrnácti matkami a třemi otci předškolních dětí. Jaká je tedy role rodinné komunikace v procesu seznamování se dítěte s tématem smrti?

Ve většině rodin dítě reaguje na náznaky smrti kolem sebe. Nejčastějším stimulem jeho zájmu byla smrt člena širší rodiny a to včetně těch rodinných příslušníků, kteří zemřeli dříve než se dítě narodilo. Podnětem jsou také fotografie zemřelých, debata o nich mezi rodiči, smrt prezentovaná v televizi a další odrazy smrti kolem nás. Dítě na ně reaguje tématickými poznámkami, ke kterým se v mnoha případech připojují i otázky směřované převážně k rodičům. První intence dítěte byly zaznamenány v průměru ve věku 3 a půl let.

Obsahem dětského vzpomínání smrti je nejčastěji její příčinnost. Od rodiče se dítě dozvídá, že se umírá stářím, nemocí, nehodou nebo prostě proto, že je to tak na světě zařízené. V období těsně po ztrátě člena rodiny se dětské pátrání po této komponentě zvýšilo. Aspekt univerzality smrti je druhým nejběžněji probíraným. Informaci, že umírá každý, si polovina dětí vztahuje na své rodiče a třetina i na sebe. Při vysvětlování nevratnosti je dítě nejčastěji rodiči utvrzováno v posmrtném životě. Někteří však další formu života popírají nebo dítě odkazují na vlastní neznalost odpovědi. Nevyhnutelnosti smrti je využíváno k instruování dítěte o nebezpečí, tělesnými pochody po smrti se zabývala jen hrstka dětí.

Emoce dítěte během rozhovoru nejsou vnímány jako výrazné, běžné emocionální rozpoležení referují také rodiče. V obou případech se někdy objevuje smutek a lítost (méně už strach) v momentě, kdy se vzpomíná na zemřelé nebo tehdy, když si představují vlastní smrt nebo smrt blízkých. U dítěte pocit smutku může nasedat i na nalezení mrtvého zvířete venku.

Oceňovaná role rodiče v tématickém rozhovoru s dítětem spočívá v předání pravdivých informací, které jsou přiměřené věku a dostatečně srozumitelné. Podle respondentů je důležité také navodit bezpečné prostředí, počkat na zájem dítěte a následně být k němu otevřený, poskytnout mu svůj systém víry a možnost vzpomínat spolu na zemřelé.

Rodinná komunikace by tak dle výsledků měla sloužit k předání informací dítěti a k následnému ošetření jeho emocí.

12. Souhrn

12.1 Teoretická část

V různých historických obdobích se setkáváme s odlišným vztahováním se lidí ke smrti. Současná doba oproti té minulé je charakteristická (velmi pomalu ustupující) tabuizací smrti a jejím vytlačáním z přímé zkušenosti člověka.

Pro jednotku rodiny, na kterou svou práci cílím, je však podstatnější to, jak smrt vnímají a jak se k ní staví jednotlivci v ní. Pro lepší uchopení složitého obrazu smrti byl tento pojem operacionalizován. Mezi objektivní komponenty konceptu smrti (a tedy její charakteristiky) řadíme univerzalitu, nevratnost, nefunkčnost, příčinnost a nevyhnutelnost. Člověk se s jejich vědomím nerodí, postupně si je zvnitřňuje až v průběhu života. První analogií smrti je separační úzkost kojence, která vychází ze vztahu dítěte s nejbližší osobou. Zaměřenost ven a vnímání smrti kolem sebe můžeme zaznamenat již u batolete, v plném rozsahu se objevuje u dítěte předškolního věku. Počátek postupného přijímání jednotlivých komponent smrti bývá spatřován mezi 5 a 7 lety, celkového obrazu dítě dosáhne kolem 9 let. Subjektivní vnímání smrti se však nedá takto striktně vymezit. Věčný spor akademické obce o existenci vs. neexistenci strachu ze smrti u dítěte předškolního věku a mladšího nemá jednoznačný dozvuk. U dětí starších, které si jsou všech aspektů smrti vědomy, může tato znalost strachy vyvolat. Způsoby, kterými se se svými obavami potýkají, bychom mohli souhrnně zařadit pod mechanismy popření. Popírání smrti je vlastní i velké části dospělé populace.

Dítě se učí hlavně ze zkušeností. Se smrtí se dostává do kontaktu v přírodě, doma, když mu zemře domácí zvíře nebo pokud ztratí nějakého člena rodiny. Smrt dítě bombarduje i z masmédií, objevuje se také jako ústřední motiv nejednoho náboženského přesvědčení, které je dítěti zprostředkováváno rodičem.

Podstatnou zkušeností je pro dítě i postoj jeho rodiče ke smrti a možnost či nemožnost s ním o svých fantaziích mluvit. Komunikace o smrti v rodině byla zkoumána jako jeden z faktorů ovlivňující vývoj konceptu smrti u dětí pouze ve dvou případech: když dítěti umíral rodič nebo sourozenec a tehdy, když tím umírajícím bylo dítě samo. V obou z nich je doporučováno s dítětem promluvit co nejdříve a pravdivě. Otevřená komunikace včetně upřímného vyjadřování emocí a poskytnutí neverbální podpory je základním předpokladem dobrého vyrovnávání se dítěte s novou situací.

Vyextrahováním obecných doporučení z výše zmíněných výzkumů a posunutím jejich platnosti do kontextu zdravé rodiny, se o tématickém rozhovoru s dítětem dozvídáme toto: mluvit o smrti je podstatné. Je třeba vycházet z potřeb dítěte, nesklouzávat k eufemismům a

lžím a zajistit dítěti i jistou dávku uklidnění. A – co je nejdůležitější – pochopit vlastní smrtelnost jako součást života, nikoliv jako tabuizované téma, o němž se mluvit nesmí.

12.2 Praktická část

Cílem této studie bylo zjistit, jakou roli hraje rodinná komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti za předpokladu absence ztráty v nukleární rodině.

Kvalitativní metodologie umožnila hlubší orientaci v problematice, která dosud není výzkumně příliš rozpracována. Metodou polostrukturovaného rozhovoru, jež byl obohacen minulými zkušenostmi, se rozpracovávaly především tyto oblasti: přítomnost tématu smrti v rodinné diskuzi a její kontext, osoba dítěte a jeho prožívání, osoba rodiče, jeho prožívání a preferované způsoby zvládnutí tématické konfrontace s dítětem.

Informace byly získány od sedmnácti rodičů – čtrnácti matek a tří otců – ve věku od 30 do 46 let. Pro velký věkový rozdíl jejich dětí se dvě matky (se svými syny ještě nenavštěvujícími mateřskou školu) vyřadily z většiny výzkumných závěrů, s jejich odpověďmi se pracovalo pouze v otázce obecných doporučení k tématické komunikaci. Těžiště práce tak sytí výpovědi patnácti rodičů, kteří se vyjadřují ke svým dětem ve věku od 5 do 6 let – k šesti chlapcům a deseti dívkám. Metodou vytváření trsů, metodou prostého výčtu a metodou zachycení vzorců byly získané postřehy následně zpracovány do výzkumných výstupů.

Smrt je námětem dětských poznámek ve většině popisovaných rodin. První komentáře a otázky směřované k rodičům se objevily v průměru kolem 3 a půl let a v polovině případů jimi děti reagovaly na smrt člena širší rodiny či na úmrtí domácího zvířete. Byla to právě ztráta rodinného příslušníka, podporovaná debatou mezi rodiči o něm a jeho fotografiemi, jež se stala nejčastějším stimulem rozhovoru o smrti. Ten byl započat mnohokrát také v reakci na smrt prezentovanou v televizi či v okamžiku nalezení mrtvého zvířete venku.

Dětská otázka nejčastěji mapuje komponentu příčinnosti, rodič se při její odpovědi opírá o stáří, nemoc, nehodu či o prosté uznání koloběhu přírody. Univerzalita smrti, která se svou intenzitou dostala na druhou příčku, je dítěti vždy potvrzena. Polovina dětí si dovede tuto informaci vztáhnout na své rodiče, třetina i na sebe. Vysvětlování nevrátlosti respektuje spirituální přesvědčení dospělého. Nejčtenější odpovědí je uznání další formy života, ale setkáme se také s ateistickým přístupem, jež posmrtnou existenci vyvrací. Je to rodič, kdo přebírá iniciativu v instruktáži o bezpečnosti, čímž se vlastně dotýká komponenty nevyhnutelnosti. Nefunkčnost těla po smrti byla jen velmi výjimečným námětem k diskuzi.

Emoce dítěte nejsou během rozhovoru popsány jako výrazné, rodiče jsou častokrát přesvědčeni, že je téma smrti pro dítě vzdálené a že na něj nemá pro neexistenci ztráty milovaného člověka takový dopad. Při vzpomínání na zemřelého či při konfrontaci s mrtvým zvířetem mimo domov se však u některých z nich smutek a lítost objevuje. Intenzita emocí dospělého rovněž není velká. O negativních emocích hovoří respondentu taktéž v souvislosti se ztrátou blízkého či při představě budoucí smrti dalšího člena rodiny.

Mezi zásadní subjektivně vnímané předpoklady kvalitní tématické diskuze patří mluvit pravdu a dávkovat ji dítěti adekvátně věku a dostatečně srozumitelně. Předat informaci tak, aby byla smrt dítětem vnímána jako součást života, popř. jako přechod do dalšího světa. Dítě by mělo být tím, kdo určuje frekvenci diskuze a kdo nezůstává na svou položenou otázku sám. Rodič by s ním měl hovořit otevřeně, nezatajovat své pocity a být připraven poskytnout mu pocit bezpečí ve formě otevřené náruče.

Seznam použitých zdrojů a literatury

- ALFÖLDI ŠPERKEROVÁ, M. (2014, Září 3). Umíráme draze a nepříjemně. *Lidové noviny*, 12.
- BADEGRUBER, B., & PIRKL, F. (1994). *Příběhy pomáhají s problémy*. Praha: Portál.
- BALK, D. (2008). Book Reviews: Caring Faces, Healing Places. *Death Studies*, 32, 787-798. Získáno 1.2.2015 z databáze EBSCO.
- BARNES, J., KROLL, L., BURKE, O., LEE, J., JONES, A., & STEIN A. (2000). Qualitative interview study of communication between parents and children about maternal breast cancer. *BMJ*, 321, 19-26. Získáno 6.1.2015 z databáze EBSCO.
- BLUMENTHAL-BARBY, R. et al. (1987). *Kapitoly z thanatologie*. Praha: Avicenum.
- BROWN, L. K., & BROWN, M. (2010). *Když dinosaurům někdo umře*. Praha: Cesta domů.
- COLE, B. V. (2001). Helping children understand death. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 14 (1), 5-6. Získáno 12.1.2015 z <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1744-6171.2001.tb00282.x/epdf>
- COTTON, C. R., & RANGE, L. M. (1990). Children's death concepts: relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29(2), 123-127. Získáno 17.12.2013 z databáze EBSCO.
- COX, M., GARRETT, E., & GRAHAM, J. A. (2004-2005). Death in Disney Films: Implication for Children's Understating of Death. *OMEGA*, 50 (4), 267-280. Získáno 20.3.2015 z <https://www.ualberta.ca/~jenny/PDFs/16913954.pdf>
- CROWTHER, K. (2013). *Návštěva malé smrti*. Praha: Baobab.
- DÉMUTHOVÁ, S. (2010). *Keď umiera dieťa*. Pusté Úľany: Schola Philosophica.
- DEZUTTER, J. (2009). The role of religion in death attitudes: distinguishing between religious belief and style of processing religious contents. *Death Studies*, 33, 73-92. Získáno 1.2.2015 z databáze EBSCO.
- DIGIULIO, R., & KRANZOVÁ, R. (1997). *O smrti*. Praha: NLN, s.r.o.
- DOČKALOVÁ, P. (2009). *Vliv vybraných českých pohádek na hodnotovou orientaci předškolních dětí* (bakalářská práce). Získáno 5.3.2015 z http://dspace.upce.cz/bitstream/10195/33253/1/DockalovaP_Vliv%20vybranych_KR_2009.pdf
- DOUGHTY, C. (2012a, Září). *Why? Answering my daughter's questions about death*. Získáno 10.1.2015 z <http://www.girlmeetsgeek.com/2012/09/09/why-answering-my-daughters-questions-about-death/>
- DOUGHTY, C. (2012b, Prosinec 16). *Talk to Your Children About Death!* [Video File]. Získáno 17.3.2015 z <https://www.youtube.com/watch?v=0gUOP9IvZew>
- ELLIOTT, J., & KING, C. (1999). *Dětská obrazová encyklopedie*. Praha: Svojtka & Co.

- ELLIS, J. B., & STUMP, J. E. (2000). Parent's perception of their children's death concept. *Death studies*, 24, 65-70. Získáno 20.11.2014 z databáze EBSCO.
- ERDOŠDU, M. Y. (2008). Predicting death anxiety by psychological dispositions of individuals from different religions. *Erciyes Medical Journal*, 30 (2), 84-91. Získáno 18.2.2015 z databáze EBSCO
- ERIKSON, E. H. (2002). *Dětství a společnost*. Praha: Argo.
- EYSENCK, M. (2005). *Psychology for AS Level*. Získáno 27.2.2015 z https://books.google.cz/books?id=o6jb3VwNt7AC&pg=PA152&dq=holmes+rahe+scale&hl=en&sa=X&ei=fx4YVbq2IMn9UJHlgZAE&redir_esc=y#v=onepage&q=holmes%20rahe%20scale&f=false
- FEGLEROVÁ, P. (2008). Tváří v tvář smrti. *Rodinný život*, 1, 1.
- FULGHUM, R. (1995). *Od začátku do konce*. Praha: Argo.
- GROLLMAN, E. A. (1990). *Talking about death. A Dialogue between Parent and Child*. Boston: Beacon Press.
- HENDL, J. (2005). *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- HILT, R. (2012, Únor 17). *Talking to your Kids about Disasters, Death, Dying and Tragic News*. [Video File]. Získáno 11.3.2015 z <https://www.youtube.com/watch?v=d3v4ZyirhIs>
- HUNTER, S. B., & SMITH, D. E. (2008). Predictors of children's understanding of death: Age, cognitive ability, death experience and maternal communicative competence. *OMEGA*, 57(2), 143-162. Získáno 5.3.2014 z databáze EBSCO.
- CHANG, C. (2012, July). *Before I die I want to...* [Video File]. Získáno 25.3.2015 z http://www.ted.com/talks/candy_chang_before_i_die_i_want_to#t-15669
- JANSA, J. (2009). *Když mají děti smutek – truchlení dětí a dospívajících* (bakalářská práce). Získáno 10.10.2014 z <http://theses.cz/id/blo5rg/65160-328907535.pdf>
- JANSA, J. (2011). *Prožívání signifikantní ztráty u dětí a dospívajících* (diplomová práce). Získáno 9.10.2014 z <http://theses.cz/id/okmew0/00125020-973124441.pdf>
- JIŘIČKA, J. (2014, Květen 18). *Studentky chystají ekohřbitov. Popel chtějí ukládat ke kořenům stromů*. Získáno 15.1.2015 z zpravy.idnes.cz/projekt-ekologickeho-pohrebnictvi-duit-domaci.aspx?c=A140515_132801_domaci_jj
- JOSSIELSON, R. (2009). *Irvin D. Yalom – O psychoterapii a lidském bytí*. Praha: Portál.
- JURÁNKOVÁ, V. (2011). *Význam pohádky pro duševní rozvoj dítěte* (bakalářská práce). Získáno 20.1.2015 z http://dspace.k.utb.cz/bitstream/handle/10563/14795/jur%C3%A1nkov%C3%A1_2011_bp.pdf?sequence=1
- KANTORKOVÁ, M. (2007). Komunikace s umírajícími. *Sestra*, 12. Získáno 17.3.2015 z <http://zdravi.e15.cz/clanek/sestra/komunikace-s-umirajicimi-334451>

- KASL, D. (2014a, Srpen 7). Proč neumíráme tak, jak si přejeme. *Česká pozice*. Získáno 11.2.2015 z http://ceskapozice.lidovky.cz/proc-neumirame-tak-jak-si-prejeme-d4t-/tema.aspx?c=A140806_195317_pozice-tema_kasa
- KASL, D. (2014b, Zář 23). Prolomte tabu – sdělte svá poslední přání včas. *Česká pozice*. Získáno 5.2.2015 z http://ceskapozice.lidovky.cz/prolomte-tabu-sdelte-sva-posledni-prani-vcas-f3h-/tema.aspx?c=A140922_125732_pozice-tema_kasa
- KAYE, P. (1990) *Notes on Symptom Control in Hospice & Palliative Care*. Získáno 28.3.2015 z <https://www.hospiceworld.org/book/index.htm>
- KISVETROVÁ, H., & KRÁLOVÁ, J. (2014). Základní faktory ovlivňující úzkost ze smrti. *Československá psychologie*, 58 (1), 41-51.
- KISVETROVÁ, H., & KUTNOHORSKÁ, J. (2010). Umírání a smrt v historickém vývoji. *Kontakt*, 12, 212-119. Získáno 25.1.2015 z <http://www.zsf.jcu.cz/cs/zsf/journals/kontakt-old/jednotliva-cisla-casopisu-kontakt-podle-rocniku/kontakt-2010/2-2010/umirani-a-smrt-v-historickem-vyvoji-full>
- KOPECKÁ, B. (2010, Březen 14). *Umírání pro začátečníky. Jedna osobní zkušenost s pěti předsudky o milosrdných lžích dětem*. Získáno 19.11.2014 z <http://respekt.ihned.cz/c1-41267000-umirani-pro-zacatecniky>
- KRÁČMAROVÁ, (2011). *Percepce motivu smrti v literatuře pro děti* (diplomová práce). Získáno 11.1.2015 z http://theses.cz/id/nr0qih/DP_Kracmarova_Barbora.pdf
- KREJČÍK, J., & RAKUŠANOVÁ, L. (2003). *O posledních věcech člověka*. Získáno 12.3.2015 z <http://www.ceskatelevize.cz/porady/1110223354-o-poslednich-vecch-cloveka/20356226250/>
- KŠIŇAN, A. (2010, Leden 25). *Je třeba regulovat násilí na televizní obrazovce?* Získáno 2.2.2015 z <http://ksinan.blog.respekt.ihned.cz/c1-45952520-je-treba-regulovat-nasili-na-televizni-obrazovce>
- KUBÍČKOVÁ, N. (2001). *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV.
- KÚBLER-ROSSOVÁ, E. (1993). *O smrti a umírání*. Turnov: Arica.
- KUŤÁKOVÁ, E., MAREK, V., & ZACHOVÁ, J. (2003). *Moudrost věků: lexikon latinských výroků, přísloví a rčení*. Praha: Leda.
- LABBÉ, B., PUECH, M., & AZAM, J. (2009). *Já a svět, svět a já*. Praha: UNIVERSUM.
- LAILAW, L. (2008). Talking about death. *Relational Child and Youth Care Practice*, 22 (1), 57-58. Získáno 5.8.2013 z databáze EBSCO.
- LANGMEIER, J., & KREJČÍŘOVÁ, D. (2006). *Vývojová psychologie*. Praha: Grada
- LIEBMANN, M. (2005). *Skupinová arteterapie*. Praha: Portál.
- LINDGRENÁ, A. (2001). *Bratři Lví srdce*. Praha: Albatros.
- LINHARTOVÁ, A. (2012). *JINEJ SVĚT – Jak mluvit s dětmi o smrti*. Získáno 14.10.2014 z <http://www.jinejsvet.cz/rodina/jak-mluvit-o-smrti#.Uk0Sd4ZmiSo>

- LOUČKA, M. (2008). *Koncept smrti u dětí* (soutěžní práce). Získáno 8.9.2014 z <http://katpsych.truni.sk/svok/prace/Loucka%20FSS%20MU.pdf>
- LOUČKA, M. (2009). *Koncept smrti u dětí – souvislosti vývoje* (diplomová práce). Získáno 8.9.2014 z http://is.muni.cz/th/135398/fss_m/Koncept_smrti_u_deti_-_souvislosti_vyvoje.pdf
- MAHON, M. M., GOLDBERG, E. Z., & WASHINGTON, S. K. (1999). Concept of death in a sample of israeli kibbutz children. *Death Studies*, 23, 43-59. Získáno 17.5.2013 z databáze EBSCO.
- MAREŠ, J. (2007). *Posttraumatický rozvoj u dětí a dospívajících*. Praha: Grada.
- MARUŠČÁKOVÁ, I. (2006). *Vývoj konceptu smrti* (rigorózní práce). Získáno 7.2.2015 z <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/8000779517/?lang=cs>
- MATĚJČEK, Z., & DYTRYCH, Z. (1997). *Radosti a strasti prarodičů aneb Když máme vnoučata*. Praha: Grada.
- MATĚJČEK, Z., & DYTRYCH, Z. (2002). *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada.
- MATOUŠEK, O. (2003) *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: SLON.
- MCGOVERN, M., & BARRY, M. M. (2000). Death education: knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24, 325-333. Získáno 7.3.2014 z http://aran.library.nuigalway.ie/xmlui/bitstream/handle/10379/2615/03%202000_ja_death_education_ds_244.pdf?sequence=1.
- MIOVSKÝ, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.
- MITCHELL, N. L., & SCHULMAN, K. R. (1981). The child and the fear of death. *Journal of the national medical association*, 73(10), 963-967. Získáno 15.1.2015 z <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2552698/>
- MLČOCH, Z. (2009, Duben 9). *Komunikace s dítětem o rozvodu, úmrtí babičky, dědečka aj. krizových situacích*. Získáno 20.3.2015 z <http://www.zbynekmlcoch.cz/informace/vztahy/vychova-deti/komunikace-s-ditetem-o-rozvodu-umrti-babicky-dedecka-aj-krizovych-situacich>
- MUROŇOVÁ, E. (2008). Smrt starého dubu – děti a jejich představy o smrti. *Rodinný život*, 1, 12-14.
- NAKONEČNÝ, M. (1999). *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- OLLENDICK, T. H., KING, N. J., & FRARY, R. B. (1989). Fears in children and adolescents: reliability and generalizability across gender, age and nationality. *Behaviour Research and Therapy*, 27 (1), 19-26. Získáno 28.2.2011 z <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0005796789901150>
- PAPADATOU, D., & PAPADATOS, C. (1991). *Children and death*. Získáno 26.10.2014 z <http://books.google.cz/books?id=b4JihEEl-TMC&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false>
- PAŠTIKOVÁ, J. (2007). *Jak se rodí bráškové*. Olomouc: Rubico.

- PECHOVÁ, O. (2011). *Psychologie náboženství*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- PĚŠINKOVÁ, P. (2008). Jindřich Štreit: O smrti. *Rodinný život*, 1, 2.
- PETTLE, S. A., & BRITTEN, C. M. (1995). Talking with children about death and dying. *Child: care, health and development*, 21(6), 395-404. [Dostupné též z databáze EBSCO, cit. 2013-03-03].
Získáno 12.2.2013 z databáze EBSCO.
- PIAGET, J., & INHELDEROVÁ, B. (2010). *Psychologie dítěte*. Praha: Portál.
- PIKTOROVÁ, L. (2011). *Na křídlech motýla – ponímanie smrti deťmi so život ohrozujúcim ochorením* (diplomová práce). Získáno 12.2.2014 z http://is.muni.cz/th/342905/fss_m/konecna_DP.pdf
- PLEVOVÁ, I., & SLOWIK, R. (2010). *Komunikace s dětským pacientem*. Praha: Grada.
- PORTEŠOVÁ, Š., KONEČNÁ, V., BUDÍKOVÁ, M., & KOUTKOVÁ, H. (2008). Strachy rozumově nadaných dětí jako indikátor jejich pokročilého rozumového vývoje. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 43, 307-323.
- PREISSOVÁ, A. (2011). *Smrt a její kompenzace v kultuře*. Olomouc: Hanex.
- PROCHÁZKOVÁ, I. (2006). *Myši patří do nebe...ale jenom na skok*. Praha: Albatros.
- RAŠKOVÁ, M. (2007). *5 otázek k sexuální výchově dětí předškolního a mladšího školního věku*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- RAUDENSKÁ, J. (2011, Zář 14). *Pojetí smrti a komunikace s umírajícím dítětem* [Video file]. Získáno 9.9.2014 z <https://www.mojemedicina.cz/pro-pacienty/pece-o-pacienta/psychologicka-podpora-pacientu/pojeti-smrti-a-komunikace-s-umirajicim-ditetem/>
- RAUDENSKÁ, J., & JAVŮRKOVÁ, A. (2011). Komunikační dovednosti lékaře i smrti a umírání v péči o pacienty, kterým hrozí smrt. *Paliativna medicina a liečba bolesti*, 4(3), 103-106. Získáno 6.11.2014 z <http://www.solen.sk/pdf/ac7b5044ac14549032c1bc9f936b5f3e.pdf>
- REILLY, T. P., HASAZI, J. E., & BOND, L. A. (1983). Children's conception of death and personal mortality. *Journal of Pediatric Psychology*, 8(1), 21-31. Získáno 8.10.2014 z <http://jpepsy.oxfordjournals.org/content/8/1/21.full.pdf+html>.
- ROGGE, J. (1999). *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál.
- ŘEZNÍČKOVÁ, M. (2008). Smrt k životu patří a pokud ji člověk přijímá, tak je to smutné, ale je to v řádu života. *Rodinný život*, 1, 7-11.
- ŘÍČAN, P., & KOCOURKOVÁ, J. (2008). Základ spirituality ve vztazích raného dětství: psychoanalytická perspektiva. *Československá psychologie*, 52 (1), 90-100.
- SLANÝ, J. (2008). Některé problémy pediatrické thanatologie. *Pediatrica pre prax*, 2, 112-114. Získáno 10.10.2014 z <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07481180802289812?journalCode=udst20>.
- SOBOTKOVÁ, I. (2007). *Psychologie rodiny*. Praha: Portál.

- SPEECE, M. W., & BRENT, S. B. (1984). Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept. *Child Development*, 55, 1671-1686. Získáno 12.11.2014 z http://www.jstor.org/stable/1129915?seq=4#page_scan_tab_contents
- STEDEFORD, A. (1981). Couples facing death II – Unsatisfactory communication. *British Medical Journal*, 283, 1098-1101. Získáno 2.12.2014 z <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1507536/pdf/bmjcred00682-0028.pdf>
- STRAUSS, CORBINOVÁ (1999). *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- STROLENÁ, P. (2009). *Zemřel mi sourozenec* (diplomová práce). Získáno 31.10.2014 z <http://theses.cz/id/e3wxo1/?furl=%2Fid%2F3wxo1%2F;lang=en>
- ŠČEPONCOVÁ, S. (2013). *Dítě s infaustní prognózou – hledání cesty* (diplomová práce). Získáno 12.12.2014 z <http://theses.cz/id/8zweqk/00174168-583343350.pdf>
- ŠEBELOVÁ, D. (2011). *Pohádka jako prostředek rozvoje emoční inteligence dětí předškolního věku* (bakalářská práce). Získáno 11.1.2015 z http://dspace.k.utb.cz/bitstream/handle/10563/15366/%C5%A1ebelov%C3%A1_2011_bp.pdf?sequence=1
- ŠPAŇHELOVÁ, I. (2007). *Vzájemná komunikace rodič – dítě*. Získáno 4.8.2014 z <http://www.azrodina.cz/1885-vzajemna-komunikace-rodic-dite>
- ŠPAŇHELOVÁ, I. (2014). Jak vysvětlit dítěti, že život je konečný? *Máma a já*, 3, 44-45.
- ŠPATÉNKOVÁ, N. (2011). *Krizová intervence pro praxi*. Praha: Grada.
- ŠPATÉNKOVÁ, N. (2013). *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada.
- ŠPINKOVÁ, (2014). *Anna a Anička*. Praha: Cesta domů.
- ŠUBRTOVÁ, M. (2007). *Tématika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. Brno: Masarykova univerzita.
- ŠULOVÁ, L., & ZAOUCHE-GAUDRON, Ch. (2003). *Předškolní dítě a jeho svět*. Praha: Karolinum.
- TAMM, M. E., & GRANQVIST A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: a phenomenographic study of drawings. *Death Studies*, 19, 203-222. Získáno 7.5.2014 z databáze EBSCO.
- TAYLOR, E. (2007). How best to communicate bad news over the telephone. *End of Life Care*, 1(1), 30-37. Získáno 1.3.2015 z http://endoflifecare.co.uk/journal/0101_badnews.pdf
- TUČEK, J., & ŽÁČKOVÁ, L. (2013, Září). *Závěrečná zpráva – Umírání a péče o nevyléčitelně nemocné II*. Získáno 1.2.2015 z <http://data.umirani.cz/download/file/fid/20>
- VYBÍRAL, Z. (2000). *Psychologie lidské komunikace*. Praha: Portál.
- VYCHODILOVÁ, E. (2011, Únor 3). *Smrt není tabu. Mluvte o ní s dětmi*. Získáno 2.3.2014 z http://ona.idnes.cz/smrt-neni-tabu-mluvte-o-ni-i-s-detmi-duf-/deti.aspx?c=A110202_085530_deti_job.

WEBER, J. A., & FOURNIER, D. G. (1985). Family support and a child's adjustment to death. *Family Relations*, 34, 43-49. Získáno 1.2.2015 z http://www.jstor.org/stable/583756?seq=1#page_scan_tab_contents

WIKIPEDIE (2014). *Smrt*. Získáno 7.2.2015 z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Smrt>.

WILLIS, C. A. (2002). The grieving process in children: strategies for understanding, educating, and reconciling children's perceptions of death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4), 221-226. Získáno 5.10.2014 z databáze EBSCO.

WOLFE, J., GRIER, H., KLAR, N., LEVIN, S., ELLENBOGEN, J., SALEM-SCHATZ, S., ...WEEKS, J. (2000). Symptoms and suffering at the end of life in children with cancer. *The New England Journal of Medicine*, 342(5), 326-333. Získáno 10.12.2014 z <http://www.nejm.org/doi/pdf/10.1056/NEJM200002033420506>.

YALOM, I. D. (2004). *Láska a její kat*. Praha: Portál.

YALOM, I. D. (2006). *Existenciální psychoterapie*. Praha: Portál.

YALOM, I. D. (2008). *Pohled do slunce*. Praha: Portál.

YANG, S. Ch., & CHEN, S. (2002). A phenomenographic approach to the meaning of death: a chinese perspective. *Death Studies*, 26, 143-175. Získáno 5.12.2014 z databáze EBSCO.

YOUNG, B., DIXON-WOODS, M., WINDRIDGE, K., & HENEY, D. (2003). Managing communication with young people who have a potentially life threatening chronic illness: qualitative study of patients and parents. *BJM*, 326, 1-5. Získáno 1.9.2014 z databáze EBSCO.

ZAWISTOWSKI, Ch. (2008). Talking to children about death can be challenging. *HemOnc today*, 10. Získáno 12.2.2015 z <http://www.healio.com/hematology-oncology/practice-management/news/print/hemonc-today/%7B5efd6261-21c1-4781-8017-1843d0c00668%7D/talking-to-children-about-death-can-be-challenging>

ZEDNÍKOVÁ, K. (2013). *Komunikace o smrti v rodině* (nepublikovaná postupová práce). Univerzita Palackého, Olomouc.

ZINNEROVÁ, M. (1975). *Princezna z třešňového království*. Praha: Albatros.

ŽALOUNDNÍKOVÁ, I. (2010). Dětské představy o fenoménu zdraví, nemoc, smrt, anatomie lidského těla. *Škola a zdraví*, 21, 117-133. Získáno 14.12.2014 z http://www.ped.muni.cz/z21/knihy/2010/26/26/texty/cze/zaloudikova_c.pdf

Seznam příloh

1. Formulář zadání diplomové práce
2. Abstrakt v českém jazyce
3. Abstrakt v anglickém jazyce
4. Motivační dopis pro rodiče
5. Motivační dopis pro mateřské školy
6. Článek určený pro sběr respondentů
7. Schéma rozhovoru
8. Odpovědi na modelovou otázku
9. *Smrt starého dubu*

Příloha č.1: Formulář zadání diplomové práce

ABSTRAKT DIPLOMOVÉ PRÁCE

Název práce: **Role rodinné komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti**

Autor práce: **Karolína Zedníková**

Vedoucí práce: **PhDr. Olga Pechová, Ph.D.**

Počet stran a znaků: 80, 153 955

Počet příloh: 9

Počet titulů použité literatury: 118

Předmětem této práce je kvalitativní výzkum specifik rodinné komunikace o smrti s předškolním dítětem. Dítě se ke smrti začíná vztahovat již v útlém věku. Kromě vývojově daných pokroků, ovlivňují jeho koncept smrti také další faktory, mezi které patří způsob rodinné tématické debaty. Těžištěm teoretické části je syntéza výzkumů komunikace o smrti a z ní vycházející efektivní doporučení.

Prostřednictvím 17 polostrukturovaných rozhovorů s rodiči předškolních dětí, které se nesetkaly se ztrátou v nukleární rodině, byl dětský zájem o téma smrti potvrzen. Většina popisovaných dětí na náznaky smrti kolem sebe reaguje, čímž dochází k započetí tématické diskuze. Rodič by při ní měl být pravdivý, otevřený a srozumitelný. Měl by předávat informace adekvátně věku a v kongruenci se svým spirituálním přesvědčením. Důležité je také zajistit dítěti pocit bezpečí. Rodinná komunikace by tak měla dle výsledků sloužit k předání informací dítěti a k následnému ošetření jeho emocí.

Klíčová slova: komunikace o smrti, rodina, dítě, předškolní věk

ABSTRACT OF THESIS

Title: The Role of Family Communication in the Process of Familiarization with the Theme of Death in Preschool Children

Author: Karolína Zedníková

Supervisor: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Number of pages and characters: 80, 153 955

Number of appendices: 9

Number of references: 118

The subject of this thesis is a qualitative research specified on family communication about death with a preschool child. The child begins to relate to death at an early age. Besides developmentally given advances, other factors affect the concept of death, including the manner of a family debate. The focus of the theoretical part is a synthesis of researches focused on the communication about death and the ensuing effective recommendations.

Though 17 interviews with parents of preschool children who did not report the loss in the nuclear family, the children's interest in the topic of death has been confirmed. Most of the described children do react on signs about death around them, thereby initiating thematic discussion. Parents should be true, open and comprehensible. They should transmit information adequately to an age and in congruence with their spiritual beliefs. It is also important to ensure a sense of security to the child. Family communication should, based on the results, serve to transmission of informations and the subsequent treatment of the child's emotions.

Keywords: communication about death, family, child, preschool age

Příloha č. 4: **Motivační dopis pro rodiče**

Karolína Zedníková
Katedra psychologie
Univerzita Palackého v Olomouci
Vodární 6
779 00, Olomouc

Dobrý den,

Jsem studentkou 4. ročníku jednooborové psychologie na Univerzitě Palackého v Olomouci. Již delší dobu se věnuji právě vnímání tématu smrti předškolními dětmi. Začínám nyní realizovat další tématický výzkum, který bude podkladem pro mou diplomovou práci na téma: **Role rodinné komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti**. Vycházím zde ze své postupové práce *Komunikace o smrti v rodině*, kterou jsem úspěšně obhájila v červnu roku 2013. Garanci nad mou současnou studií převzala opět PhDr. Olga Pechová, Ph. D. (Katedra psychologie UP).

Ráda bych Vás touto cestou oslovila s nabídkou zapojení se do mého výzkumného projektu.

Proč by to mělo být pro vás zajímavé? Vzhledem k nedostatečnému probádání této oblasti by to mohlo být právě komplexní zmapování rodinné tématické debaty, reakcí dítěte a rodičů, stejně jako jednotlivých „ověřených způsobů“ kvalitní komunikace, jež by mohly dále inspirovat všechny, kteří jsou s dětmi běžně v kontaktu. Zkušenost jednoho člověka může totiž pomoci druhému v situaci, kdy si není rady. Každému, kdo by se mého výzkumu zúčastnil, velmi ráda zprostředkuji výsledky celého šetření.

Jak se můžete zapojit? S maminkami nebo tatínky nejstarších předškolních dětí (do MŠ chodí posledním rokem) bych ráda provedla rozhovor právě o způsobech komunikace o smrti v rodině. Ještě bych ráda upozornila, že se primárně nezaměřuji na probírání jednotlivých úmrtí v rodině. Jde mi spíše o to, zda si dítě předškolního věku již samo klade základní existenciální otázky a pokud ano, tak jakým způsobem.

Konkrétně Vaše zkušenost mi může pomoci.

Budu se těšit na budoucí spolupráci.

S pozdravem

Karolína Zedníková

Příloha č. 5: **Motivační dopis pro mateřské školy**

Karolína Zedníková
Katedra psychologie
Univerzita Palackého v Olomouci
Vodární 6
779 00, Olomouc

Dobrý den,

jsem studentkou 4. ročníku jednooborové psychologie na Univerzitě Palackého v Olomouci. Začínám realizovat výzkum, který bude podkladem mé diplomové práce na téma *Role rodinné komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti*. V této věci jsem již kontaktovala současnou vedoucí odboru školství, která o mém oslovení Vaší mateřské školy ví. Ráda bych Vám totiž touto cestou nabídla spolupráci na svém výzkumném záměru.

Jelikož se již delší dobu zajímám o téma smrti v rodinné komunikaci (v červnu roku 2013 jsem úspěšně obhájila svou postupovou práci *Komunikace o smrti v rodině* pod vedením PhDr. Olgy Pechové Ph.D.), mám již zkušenost s nepříliš velkým zájemem o účast v takto zaměřeném výzkumu. Přesto, že se primárně nevěnuji probírání jednotlivých úmrtí v rodině, ale jde mi spíše o to, zda si dítě předškolního věku již samo klade základní existenciální otázky, není jednoduché o tomto mé potenciální respondenty přesvědčit.

Ve svém předchozím výzkumu jsem si však také ověřila, že se jedná o **téma** pro předškolní dítě **dosti aktuální**. Přesto že do svého výzkumu zařazuji maminky a tatínky nejstarších předškolních dětí (do MŠ chodí posledním rokem), je role Vaší školky stejně důležitá. Vzhledem k tomu, že tráví dítě v MŠ zhruba polovinu svého dne, předpokládám, že si své radosti i strasti bere s sebou. Komplexní zmapování výše zmíněného záměru by tak mohlo inspirovat i Vás, Vaše paní učitelky, které mohou být dětským otázkám o smrti vystaveny. Zjištěné informace mohou pomoci v situaci, kdy si dospělý konfrontovaný s dětskou tématickou otázkou neví rady.

Výsledky svého šetření bych Vám samozřejmě po jejich obhájení ráda nabídla k dispozici.

Na tomto místě bych se Vás tedy chtěla zeptat: **bylo by možné prostřednictvím Vaší MŠ oslovit maminky a tatínky nejstarších předškoláků a objasnit tak téma, které prozatím není v České republice popsáno?**

Budu se těšit na budoucí spolupráci.

S pozdravem

Karolína Zedníková

Příloha č. 6: Článek určený pro sběr respondentů

Mami, proč se ten brouček nehýbe? Zúčastněte se výzkumu, jak mluvit s dětmi o smrti

Smrt je naší jedinou životní jistotou a my navzdory lásce k jistotám předstíráme, že ji nevidíme. Smrt je v naší společnosti dokonalé tabu. Jenže zatímco nás dospělé konečnost života děsí, děti naopak neznámo přitahuje. Nakolik jsme jako rodiče připraveni reagovat na zvědavé dětské otázky týkající se smrti a umírání? Odpověď na tuto otázku hledá ve své diplomové práci studentka psychologie Karolína Zedníková, která vás tímto zve ke spolupráci.

Na fakt, že se smrti dotýkáme již ve velmi útlém věku, upozorňuje římský básník Manilius: „Dokonce už při zrození umíráme, konec je přítomen již od začátku.“ Na období přibližně od šesti let do puberty se sice téma smrti ocitá v ústraní, ale v průběhu adolescence se projevuje v plné síle. Následně je opět odsouváno stranou, protože máme plné ruce práce se zakládáním rodiny a snahou uspět v profesi. V době krize středního věku se však smrt a s ní spojená úzkost objevují opět naplno a už nikdy se z naší mysli příliš nevzdálí. Smrt tedy rozhodně není tématem starých lidí, ale objevuje se v našich myšlenkách po celý život.

„Už dítě ve věku jednoho až dvou let se potýká s tzv. separační úzkostí. V momentě, kdy se od něj matka na nějakou dobu vzdálí, prožívá silnou úzkost, která je pro něj až jakousi analogií smrti. Starší batole, které intenzivně sbírá zkušenosti se světem, již začíná objevovat záblesky smrtelnosti. Vidí uschlé listí, mrtvý hmyz i domácí zvířata, mizející prarodiče a nekonečné řady hřbitovních náhrobků. Tyto podněty, které jsou pro něj nové, se snaží nějak začlenit do svého vnímání světa a častokrát se s otázkami obrací na své nejbližší, kteří by jako dospělí „měli odpovědi přece znát“, vysvětluje Karolína Zedníková. Předškolák, který inklinuje k tzv. magickému myšlení, si zase může představovat, jak svými myšlenkami změní konečné v nekonečné a smrti se vyhne. Smrt u druhých lidí si však již uvědomuje.

Dítě tedy často není schopno se s tématem vyrovnat samo, a proto se obrací na své nejbližší – rodiče, prarodiče, starší sourozence. Jak by měli reagovat? „Dosud existuje v tomto ohledu jen málo výzkumů,“ říká budoucí psychologka. „Jedna skupina odborníků doporučuje s dítětem téma pravdivě probrat, druhá odkazuje na přirozenou integraci tématu smrti v dětské psychice, které by rodič neměl svým výkladem nijak výrazně pomáhat. Nikdo nám tedy jednoznačně neříká, jak bychom měli dítě instruovat, pokud vůbec nějak,“ pokračuje Karolína Zedníková, kterou zajímá, jak v tomto ohledu vnímáte svou roli rodiče vy?

Vítáni jsou všichni rodiče dětí ve věku nejstarších předškoláků, kteří bydlí v Olomouci a okolí nebo v Ostravě. Vaše zkušenost může pomoci jinému rodiči v situaci, kdy si neví rady. V rozhovoru nepůjde primárně o probírání jednotlivých úmrtí v rodině, ale o to, zda si dítě předškolního věku již samo klade základní existenciální otázky.

Karolína Zedníková studuje 4. ročník jednooborové psychologie na UP v Olomouci. Nyní realizuje tématický výzkum pro svou diplomovou práci „Role rodinné komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti“. Vychází zde ze své postupové práce „Komunikace o smrti v rodině“, kterou úspěšně obhájila v červnu roku 2013. Garantem její současné studie je PhDr. Olga Pechová, Ph.D. z Katedry psychologie UP.

Schéma polostrukturovaného rozhovoru s respondenty

1. POPIS RODINNÉHO SYSTÉMU

- MATKA – věk, vzdělání
- OTEC – věk, vzdělání
 - Jak máte doma rozdělenou starost o děti? Kdo dítě vyzvedává ze školky, jak o víkendu?
- SOUROZENCI – počet, věk, vztahy mezi nimi
- PRARODIČE – věk, vztah, jak často se s dítětem vídají
- DOMÁCÍ ZVÍŘE – jak ho mají dlouho, jaký má k němu dítě vztah, jak se o něj stará
- Má dítě nějakou PŘÍMOU ZKUŠENOST SE SMRTÍ?
 - Kdy to bylo? Kolik bylo v té době dítěti?
 - Jak jste o tom dítěti řekli, popř. jak se to dozvědělo?
 - Jak na to dítě reagovalo v tom momentě, kdy se to dozvědělo?
 - Jak na to reagovalo potom? Ptalo se častěji?
 - Následné otázky týkající se smrti se zaměřovaly znovu na prožitou ztrátu nebo už na něco jiného?
 - Bylo dítě na pohřbu?
 - Bavili se spolu s dítětem o smrti už dříve?
- VZTAHY MEZI DOSPELÝMI
 - Bavíte se s partnerem o tématu smrti obecně doma?
 - Řešili jste někdy to, že za jedním z Vás přišlo dítě s otázkou týkající se smrti?
 - Vymýšleli jste někdy společně to, co dítěti odpovědět, KDYBY přišlo?
 - Víte, jaký mají prarodiče názor na smrt? Bavíte se o tom někdy?
 - Řešili jste někdy dohromady to, že dítě s otázkou přišlo za prarodiči?
 - Jak jste smrt vnímali, když jste byly vy malí? Bavili jste se o tom s někým? S rodiči?

2. POPIS KONKRÉTNÍ SITUACE

- Kdy se objevila první otázka dítěte po smrti?
- Jak často se dítě na smrt ptá?
- Co tomu předchází?
 - Existuje nějaký konkrétní podnět?
 - Reaguje dítě na smrt v přírodě (mrtvý hmyz, zvadlé květiny)?
 - Přijde dítě do kontaktu se smrtí na televizní obrazovce?
 - Objevuje se téma smrti v dětské kresbě nebo hře?
 - Chodíte s dítětem na hřbitov? Jak na takové místo dítě reaguje?
- S jakou otázkou dítě nejčastěji přichází, na co se ptá?
- Koncept smrti má několik komponent, které se dají vyjádřit jednoduchými otázkami. Zajímalo by mě, jestli se Vás na ně Vaše dítě zeptalo. Pokud ano, jak jste odpověděli?
 - Může mne někdo/něco ochránit před smrtí?
 - Když někdo zemře, může znovu ožít?
 - Umře každý?
 - Mají mrtví zachovány životní funkce?

- Proč umíráme?
- V jakém je dítě rozpoložení? Jak byste popsala, že se tak asi cítí?
- Jak se cítíte vy, když s dítětem mluvíte?

3. OBECNÁ DOPORUČENÍ KE KOMUNIKACI

- Jaký je podle Vás nejlepší způsob jak s dítětem o smrti mluvit?
- Jaké zásady by se měly u takového rozhovoru dodržovat?
 - Napadá vás nějaká povídka, pohádka, která by se dala v tomto ohledu použít?

4. OBECNÝ NÁZOR NA SMRT

- Co si myslíte o současné celospolečenské postoji ke smrti?
- Myslíte si, že by se mělo s dítětem o smrti mluvit dříve než jí bude muset samo čelit?
- Měli by si děti o smrti vyprávět ve školce?
 - Jakým způsobem?
 - Co by měla učitelka ve školce dodržovat?
 - Už jste se s učitelkou na toto téma bavili?
- Co si myslíte o zahrnutí tématu smrti do školního kurikula?
 - Jak by to mělo vypadat?

5. MODELOVÁ SITUACE

Kdyby za Vámi dítě přišlo a zeptalo se: „Proč ten ptáček nelétá? Proč tu jen tak leží? To je divné. Všichni ptáčci přece létají. Co se stalo?“ – co byste odpověděli?

Příloha č.8: **Odpovědi na modelovou otázku**

„Jako s tou lasičkou, že je mrtvá, že umřela, že už nedýchá, že už jí nebije srdíčko a asi v souvislosti s tím, kdyby to bylo zvíře, kdyby to bylo naše domácí zvíře, tak tam si myslím, že bychom udělali takový to zakopání někam.. tak jsem to měl třeba doma s rodičema, že umřel pes, tak jsme ho šli zakopat do lesa, takže bych něco takovýho s dítětem udělal. A pak bych počkal na jeho otázky. Jako vysvětlil bych mu, že to zvíře umřelo, už nedýchá, už nemůže chodit, běhat a kdyby to bylo volně zvíře v lese, tak bych mu vysvětlil, jako s tou lasičkou, že ho za chvíli sežerou červi, nebo že mravenci si ho rozeberou, jakože jiný zvířátka ho sní.“ (1)

„No tak asi bych to vyřešila tak možná drsně, asi ho srazilo auto, nebo by ho auto přejelo a hotovo. A tu citovou stránku bych do toho asi nemíchala, no tak holub, holub, někdo ho zastřelil a já jí ještě naopak řeknu – že se holubi musí střílet, že ničí památky, tak (smích) to mě vůbec nenapadlo, že člověk už to bere tak normálně, že si vůbec neuvědomí, že to malý dítě to může vnímat ještě úplně jinak. No, nevím, že ho asi srazilo auto, nebo to je tak jediný co mě napadá. Ale že motat tam něco, že byl starý nebo že někdo mu ublížil, to asi ne. Nebo úplně nějaký jiný pozadí, proč se to stalo nebo že ptáčci umírají taky a lidi taky, to asi ne. To připouštím, to je docela špatně. Asi by to tam mělo být.“ (2)

„Umřel. A teď bych počkala, co ona dál, buď by jí to stačilo, ale ona by poznala, že umřel, když nelítá, že. A kdyby se ptala dál, tak bych zůstala u toho, že umřel. Řekla bych, že to je přirozené, že všichni umřeme. Asi je to to nebe. Jak se říká, babička se na tebe dívá, babička tě sleduje shora. To něco, nevím jak to správně podat, teda když už by to mělo být v těch školních osnovách, jak by to mělo vypadat. To je i o té zralosti toho člověka, ani já na to nemusím být úplně.. jenom proto, že s tím nepracuju, někdo kdo s tím přichází do styku, tak to má zpracované víc třeba. Nebo jinak.“ (3)

„Vrtalo by mi hlavou, co to je za ptáčka, protože kdyby to byl třeba tučňák, tak bych jí řekl, že má křídla uzpůsobená k plavání... a kdyby byl mrtvý, tak (smích) bych řekl, že je mrtvý. Ale myslím si, že by spíš ona přišla a řekla, že je mrtvý a proto nelítá.“ (4)

„Tak to bysme si asi řekli, já tak ten ptáček tady leží, on už jakoby zemřel. Tak já nevím, buď byl nějaký nemocnej, nebo ho někdo něčím střelil, nevíme. Jestli ho někdo něčím střelil, tak to se prostě nedělá. A záleží, kde by to bylo, možná někde v lese, děti by si řekly, uděláme mu hrobeček, tak mu uděláme hrobeček a tak asi. Asi bychom to víc nějak nerozebírali.“ (5)

„Já bych mu asi řekla, že umřel a že to tělíčko je mrtvé, už se nehýbe a duše toho ptáčka už je pryč z toho těla a ta žije dál a že to tak... asi tak.“ (6)

„Tak já bych jim řekla, že ten ptáček umřel, že prostě asi byl nemocný nebo spadl z hnízda, zabil se, a proto už nelítá, protože je mrtvý. A buď by jim to stačilo, nebo ne. Pokud by dál kladli otázky, co to je mrtvý, tak bych jim už vysvětlila podrobně, že srdíčko přestane tlouct, přestane dýchat, tělo se nehýbe a už tam není ten život, neproudí tam krev, tak oni taky zase ví, krev se zastaví a už nerozvádí kyslík – jo to bych jim řekla, že nerozvádí kyslík do mozku, do srdce...(smích)“ (7)

„No tak řekla bych, že už je mrtvej. No tak on by se zřejmě určitě zeptal jako proč, co se mu stalo, tak já bych mu řekla, protože většinou jak ptáci, jak umřou, buď je někdo zakousne, nebo spadnou, z hnízda nebo takhle. Tak asi takhle bych mu to vysvětlila.“ (8)

„No, že vlastně umřel, že narazil asi do stromu, do domu nebo do okna, že si ublížil, zlomil vaz nebo podobně. No a takhle to vypadá, já to řeknu, a ona to přijme, ne že by zkoumala nějaké jako další věci.“ (9)

„Řekli bysme, že umřel, podle toho co, že vypadl z hnízda, to už ví, tak bych mu řekla, že umřel. On by se určitě zeptal proč. No a zatím víc nepotřebuje slyšet, ale ještě to začne. Nevím jak to bude dál, třeba mrtvý myši vidí, u babičky kočka donese a nějak ho to jako netrápí, když je mrtvá, nemá k nim žádný vztah. Kdyby umřela ta kočka, tak by to asi řešil, no.“ (10)

„Tak asi bych popsala, že nežije, že nedýchá, že je mrtvej, asi bychom se na něho šly blíž jako podívat a pak bych popisovala, že ten život skončil, že když žije, tak lítá, pohybuje se, přijímá potravu, čůrá, kaká a když takhle leží, tak to znamená, že je mrtvej, že to tělo přestalo fungovat, že už se nevrátí do toho hnízda. A nechala bych to potom na nich, jestli by se na něco ještě zeptaly. A nemám pocit, že bychom to nějak rozebíraly víc, že je potom zase něco jinýho zajímavá (smích). Ne, že by to byli jenom mrtví ptáci, tam bude živá kočka, tak tam poběží.“ (11)

„Je mrtvý, oni se ptají co se stalo, přemýšlíme, co se mu stalo, že to nemůžeme vědět, mohl mít nějakou nemoc, mohla ho zakousnout kočka, přejelo ho auto, ale je mrtvý a už mu pomoci nemůžeme.“ (12)

„Že umřel. Jako tak. To jsme byli posledně v parku a on tam lítal kolem toho ptáčka a on už byl v rozkladu ten ptáček a on o něho pořád zakopával. A tak já jsem mu jenom říkala, ať ho obchází větším obloukem. Jako já jsem ho na to nijak neupozorňovala, spíš z hygienických důvodů. Nechtěla jsem, aby si zašpinil boty.“ (13)

„No tak to se nám stává, že jedeme autem a vidíme třeba přejetou kočku, tak vidí, že tam je hromada, nic, prostě řeknu, že ji přejelo auto, nebo umřela, ona tohleto v tomto případě ví, asi chápe, že se to zvířátko nepohne. Ale jako je vidět na ní, že tam trošku už taková lítost je, že prostě ona už ví, co to je kočička, když si u babičky může kočičku pohladit, že si s ní může pohrát a když je ta kočička přejetá, tak si s ní teda asi nepohraje a kočička je teda jako její oblíbený zvířátko, tak chápe, že to je asi něco, nějaký smutek se v ní vzbuzuje.“ (14)

„No tak ono se to jako stává docela často, tak ona ví, že je mrtvej a kdyby měla třeba potřebu to řešit, tak bychom ho možná zkusili nabrat a nějak ho zakopat, vím, že když jsme kdysi kopali brambory u našich a byla tam přejetá myš traktorem, tak všechny děcka se shlukly a dělaly hrobeček a nosily tam kytičky a pletly věnce – jako dcera a její bratrance a sestřenice. Tak přirozeně. A my jsme to vlastně tak taky dělali, když jsme chovali nějaký křečky a bylo po nich, tak... ale pro ty děti je to spíš ten rituál.. že je to spojený s nějakou estetikou a ta obřadnost a slavnost, než že by to bylo jako nějaký vyrovnávání, že jo. Ty kytičky a věnce, nějaké zpívání smutných písniček, že je to jako spíš nějaká hra a není v tom nějaká tragičnost.“

Myslím si, že je to do určité míry něco vzrušujícího a zábavného. I když je to jako bizardní, tak si myslím, že to tak je, no. A vím to i z toho svého věku dětského, to kreslení těch rakví a zakopávání. Ty děcka to zajímá a nikdy si nepamatuju že by v tom bylo něco smutného. Jako ty písničky: Osirelo dítě, nebo Mateřídouška od Erbena tak prostě v tom bylo něco jako zábavného a my ještě jak nejsme s tou smrtí tak často jako konfrontování, tak u nás ta společnost je jako dost taková – málo se rodíme a i málo umíráme, oproti africkým zemím – mnohem více lidí se rodí a umírá a lidé jsou s tím mnohem víc konfrontováni. Tak mám pocit, že o to zajímavější to pro nás je.“ (15)

„Já bych řekla, že si ptáček už dožil svého věku nebo už by moc nemocnej nebo měl nějakou velkou bolístku, že umřel. I když možná s tou bolestí bych si to jako rozmyslela, tam je to dost na hraně, aby to děcko nemělo potom strach, že když bude nemocný, tak jako zemře, že je třeba to nějak zvážit hodně, no. Spíš jako tak nějak to stáří bych to udělala, nežli tu bolest a nemoc, tam bych měla strach, že by si myslel, že když bude mít rýmu, tak může umřít, aby tam nenastalo něco takového.“ (16)

„No, tak bych mu řekla, že umřel, že asi se mu něco stalo, že byl nějak zraněný a že to nezvládl a že už to tělo třeba nemělo tu sílu, tak bychom ho mohli třeba vzít, vykopat mu hrobeček, někde ho uložit. A pak by to záleželo na něm, co bych řekla, já myslím, že by k tomu měl ještě nějaký další otázky, že by přišlo takový jako A co se stalo, jak byl zraněnej. A tak bych mu řekla, kdyby to bylo jako evidentní, že měl třeba zlomený křídlo nebo že si nemohl najít potravu, takže měl hlad a potřebuje jídlo, aby mohl žít.“ (17)

Příloha č.9: *Smrt starého dubu*

„Jsem nejstarší strom v lese. Jsem desetkrát sto – to je tisíc – let starý. V lese stojí ještě jiné staré stromy, ale žádný z nich tady není tak dlouho jako já. Jsem prasatřý. Mnoho dnů jsem prostál v teple a světle slunce a mnoho nocí jsem probděl pod oblohou plnou hvězd. Víím, co je déšť a co je sníh. Víím, co je vírt a jakou škodu může udělat vichřice. Jednou do mě udeřil blesk a odlomil mi velkou větev. Na jaře mívám listí jako poslední ze všech stromů v lese a na podzim je také jako poslední ztrácím. Mám mnoho přátel a mnoho z nich u mě bydlí. V mé koruně spí přes den stará sova, na mé nejhořejší větvi sedává sojka, aby měla výhled do okolí, a v dutině mého kmene má svou skrýš malá veverka. Prožil jsem dlouhý a bohatý život a pamatuji to, co už nikdo jiný. Dobře víím, že jednoho dne přestanu žít, že mě mé kořeny neudrží a že padnu k zemi tak, jako každý podzim padá k zemi mé listí.

Jednoho dne – byl právě listopad a po lese se válely mlhy a proháněl vítr – starý dub zavzdychal: „*Ach, jsme tak unavený, už nebudu dlouho žít.*“ Svým přátelům však řekl: „*Odejděte, odstěhujte se ode mě. Musíme se rozloučit. Brzy padnu k zemi.*“ „*Nesmíš umřít!*“ volala sova. „*Kam se přes den schovám?*“ „*Nesmíš spadnout! Odkud jinud bych měla takový výhled?*“ plakala sojka. „*A kam si budu schovávat svou potravu?*“ vzlykala veverka. „*Kdo nás ochrání? Kdo nám bude vyprávět příběhy, které už nikdo jiný nepamatuje?*“ Volala zvířátka a naříkala. „*Musíte si najít nové přátele,*“ domlouval jim starý dub „*můj život se opravdu blíží ke svému konci. Cítím to.*“

A pak jednou ráno ještě před východem slunce se lesem ozvalo hlasité praskání větví. Starý dub se zatřásl a zhroutil k zemi. Naposledy se zahoupaly jeho větve a pak už bylo jen ticho a klid. Stromy a zvířátka byla vyděšená. Doufala, že starý dub opět vstane a začne růst, ale nic takového se nedělo. Jak padl, tak zůstal ležet a ležel bez hnutí celé dny a noci. Slunce na něj svítilo, padal na něj déšť, lezli po něm broučci a jednou si dokonce na jeho kmen sedlo malé dítě, které šlo náhodou kolem. Tak tady ležel mnoho let a brzy se s ním začalo dít to, co s jeho listím, když na podzim opadalo. Dřevo začalo trouchnivět, měknout, drolilo se a pomalu se mísilo se zemí. To, co ze země vzešlo, se zase do země vracelo. Pak už tam nebylo nic, jen staré stromy ještě po letech ukazují těm mladším to místo, kde stával a říkají: „*Na tomto místě rostl velký prastarý dub. Měl bohatý a krásný život a spoustu přátel a jednoho dne zemřel.*“

Tak je to s každým živým tvorem. Nikdo nepadá do nicoty, prázdna a temnoty, ale na pevnou zem, aby se znovu stal její součástí a aby s ní splynul. O každého sebenepatrnějšího tvora je postaráno. Když si toho budeme všimnout a upozorníme na to i děti, stane se jednoduchým a srozumitelným ujištěním v naději, že zánik sice patří k životu, ale není prázdnotou a nesmyslným koncem, který hodnotu života, který mu předcházela, popírá (Muroňová, 2008, s.13-14)